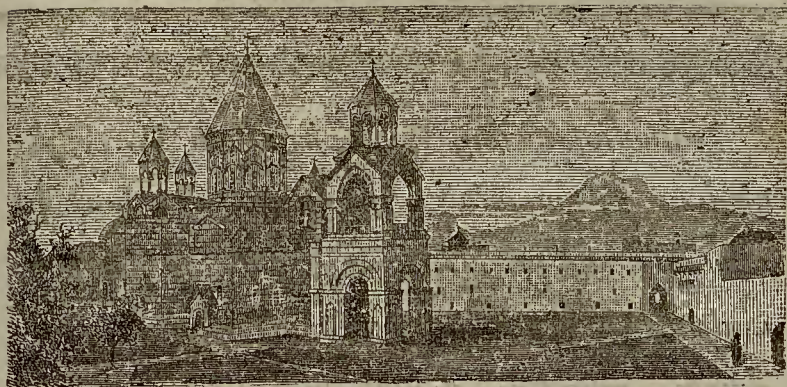

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ԹԻԻ Ը. — ՇՐՋԱՆ ԺԴ.

1881

ՏԱՐԻ ԺԴ. ՕԳՈՍՏՈՍ 31.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆ

Ս. ՄԻՒԴՈՆԻ ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ

Վեհափառ եւ Սրբազնագոյն Հայրապետն ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գեորգ Դ. Կաթողիկոս ի պէտս Եկեղեցեաց Հայոց կամի Աստուծով Ս. ՄԻԼՈՏԻ օրհնութիւն կատարել ի 16՛ն Մայիսի յառաջակց 1882 թուականի ի Մայր Աթոռ ի Ս. Էջմիածին, որոյ վասն փութամբ ծանուցանել համայն Հայկազուն ժողովրդոց՝ հրաւիրելով զնոսա ի նոյն բաղձալի եւ հոգեւոր մեծ հանդէս:

Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ մեծապանծ եւ փառաւոր խորհրդաւոր արարողութեանց մին եւ գլխաւորն է Ս. Միլուծնի օրհնութեան շնորհաբաշխ հանդէս, ուստի անշուշտ եմք՝ զի սիրելի Ազգայինք մեր յամենայն կողմանց աշխարհի հոգեռանդն անձկանօք պիտի դիմեն արժանանալ նոյն վսեմ հանդիսին տեսութեան եւ շնորհաց մասնակցութեան, միանգամայն նաեւ բազմադարեան շքեղափառ վկայից եւ պարծանաց Եկեղեցւոյ մերոյ Ս. Վայրացս եւ անգլին եւ սրբազան հնութեանց ուխտի եւ այցելութեան պարտքը հատուցանելով՝ մխիթարվիլ հրճուանօք ըստ հոգւոյ:

ԻՆՉ ԻՆՉ ՆՈՐԱՄՈՒՏ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՔ

Առ ի տալ բանասիրաց զբարոյական նիւթ ազգային աւանդութեան վասն ծանօթութեան ազգայնոցս՝ կարեւոր համարիմ յիշատակել զսակաւամասնեայ յետագայ բանս:

Հայաստանեայցս սուրբ Եկեղեցին ի դարաւոր ժամանակաց հետէ հիմնեալ լինելով ի վերայ Աւետարանական ճշմարտութեան, կայ եւ մնայ ըստ ներքին կանոնադրութեան եւ բարեկարգութեան ի նոյն ուղղութեան, բայց ըստ արտաքին ծիսական սովորութեանց աւելի քան զմի դար անցեալ է, զի յանհոգութենէ կառավարչաց Եկեղեցւոյ եւ յանուսումնութենէ Եկեղեցականաց յինչ ինչ մասունս սպրդեալ են մասնաւոր եղծմունք նշմարելիք, զորոց բազմաց զառաջս էառ թէ եւ մեծագործ Հայրապետս մեր Տ. Տ. Գէորգ Դ. կանոնական կոնդակօք իւրովք՝ տուելովք ի բազում նուագս յօրէ անտի անբառնալոյ յաթոռ Հայրապետութեան ամենայն Հայոց՝ եւ այսր:

Մին յաննշանն եւ ի նորամուտ սովորութեանց անտի է ի պապականութեան կողմն հակամիտեալ ագէտ պատկերահանաց ոմանց յառաջ քան զմի դար ըստ կամս իւրեանց զսուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչն մեր եւ զերջանկայիշատակ որդիս եւ թոռ ունս նորա, եւս եւ զայլ նախնի Հայրապետս Մայր Աթոռոյս՝ Նիսիւրին ի պատկերս Հռոմէական թագիւ, զոր ինքեանք Ռէյ անուանեն. քանզի պատմութիւնն Զամչեան ի Հատորն Գ. յեր. 226, գրէ, թէ Գրիգոր Թ. պապն Հռոմայ յամի տեառն 1239. առաքեաց առ Կոստանդին Ա. Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց՝ որ բնակէր ի Հռոմիլայ, զթագ Ռէյ անուանեալն, եւ զմտտանի, որ յետ ժամանակաց սովորութիւնն եղեւ նա եւ Եպիսկոպոսաց ազգիս Հայոց զնել ի գլուխս իւրեանց զայն ձեւ թագ, եւ զմատանի ի ձկոյթ մօտն իւրեանց, իսկ ամենայն Հայոց Կաթողիկոսունք զնէին զմատանին ի մատանէմատն:

Վասն զի Պատմութիւն ազգայնոցս աւանդէ, զի յամին 1287, Կոստանդին Բ. Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց՝ որ բնակէր յայնժամ ի Սիս, շնորհաց հրաման Սիւնեաց Մետրապօլիտի Ստեփաննոսի որդւոյ Տարսայիճ Իշխանի Օրբէլեան, կրիլ ի գլուխ իւր զնոյնպիսի թագ, եւ ի ձկոյթ մօտն զմատանի յաւուր ձեռնա-

գրութեան նորա յԱրքեպիսկոպոսութիւն տանն Սիւնեաց. ըստ այսմ զթագ նկարելն ի պատկերս ի գլուխ սուրբ Լուսաւորչին եւ որդւոց եւ թռռանց նորա եւ այլոց Հայրապետաց ազգիս յԿոստանդին Ա. Կաթողիկոսն՝ այն է յամ Տեառն 1239. ըստ ամենայնի հակառակ է սովորութեան եկեղեցւոյն մերոյ, եւ բոլորովին իսկ սխալ *) որ յայտնի երեւի թէ ի յետին ժամանակս տգիտութեան ի կողմն պապականութեան հակեալ գոյով բազմաց նկարչաց՝ ներմուծեալ է այս սովորութիւն պատկերագրութեան յեկեղեցին մեր եւ մինչեւ անգամ գտանին եւ ի Տաճար սուրբ Էջմիածնի:

ՄԵՍՐՈՎԸ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.

ԲՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ.

Գիտութեան մեծութիւնը՝ որով այժմ մարդկութիւնը հպարտանում է նոր չէ. խորին հնութեան մէջ նորա ընծիւղը հանդիպում է ծաղրական ժպիտի կամ հալածման: Երիտասարդի նման մէկը ստիպուած էր փախչել իւր հայրենիքից մօտահաս մահից ազատուելու համար: Իմաստասէր Սոկրատը, իւր իմաստութեան վարձատրութիւն — մի բաժակ թոյն ստացաւ: Նոյն իսկ այժմ Սոկրատի վարդապետութեան հետեւողներին ծաղրում են և կամ հալածում են: Բայց սորանով չէ կարելի արգելք լինել գիտութեան յառաջադիմելուն, որը իւր փորձերի ու եզրակացութիւնների մէջ անաչառ է: Նա արհամարհում է արտաքին պատուարները և չէ հրաժարում ոչ մի եզրակացութիւնից: Ուրեմն պարտական ենք շատ գնահատել նորան և ընդունել նորա ճշմարտութիւնները, որոնք ստուգուած են ժամանակակից իմաստուն խելքերով: պարտական ենք պաշտպանել նորա ճշմարիտ օրէնքները, իբրեւ մեր ամենալաւ համոզումների, իբրեւ մեր միակ ամենաթանկ և մխիթարիչ կարողութիւն:

(*) Սխալ է նմանապէս և ի պատկերի նկարեալ մկրտութիւն Տրդատայ թագաւորին Հայոց և թագուհւոյն ի ձեւ պապականութեան. քանզի սուրբ Լուսաւորիչն մկրտեաց զՏրդատ արքայն և զամենայն ընտանիս նորա յԵփրատ գետ, որպէս բացայայտ գրէ քաջ ատենադպիրն Տրդատայ արքայի Ագաթանգեղոս և այլ բազում պատմագիրք. իսկ փոքրիկ ջրոյ բաժակաւ ջուր ընուն կամ սրօկելն ի վերայ գլխոյ մկրտելոյն և այն կերպիւ նկարելն՝ նոյն իսկ սովորութիւն է պապականաց և բոլորովին հակառակ է կանոնաց և սահմանադրութեանց Հայաստանեայցս սուրբ Եկեղեցւոյ, և ողն ևս նկարեալ է ի պապամոլ տգէտ պատկերահանաց ի յետին ժամանակս, որք սովոր են զամենայն նկարեալ պատկերս ձեռափախել յիւրեանց սովորութիւն. որպէս տեսանի ի բազում:

Անցած դարերը հարուստ էին լաւ հետազօտութիւններով, միշտ կային այնպիսի մարդիկ, որոնք շատ զգոյշ նկատում էին երեւոյթները և հաւաքում փաստեր, ըստ շատ սակաւ էր յաջողւում նոցա հասնել աներկապ եզրակացութիւններին։ Սակայն մեր 19րդ դարը հարուստ է պտղաբեր եզրակացութիւններով, որոնք յինած են ճշմարիտ օրէնքների և ուղիղ Գաղափարների վերայ։ Ահա այսպիսի եզրակացութիւններին վերաբերում է գործարանաւոր բնութեան մէջ Գարվինի նկատած բնական ընտրութիւնը։

Ի զուր համոզուած ենք, որ գտնւում ենք Եւրոպական լուսաւորութեան աստիճանի վերայ, որովհետեւ ժողովրդի մտաւոր զարգացման շափը և ոյժը որոշուած ոչ թէ մեռած անստոյգ փաստերով, այլ ճշմարիտ և գորիղ եզրակացութիւններով։ Քայքայ սորա վերաբերմամբ մենք, ի՞նչ նոր բան մտցրած ենք բարոյական գիտութեան ընդհանուր գանձարանի մէջ։ Բարբոսովին ոչինչ։ Արդիօք մինչև այժմ՝ յայտնած ենք մի սրե իցէ նշանաւոր եզրակացութիւն եւրոպական մտքի ընդհանուր անասութեան մէջ։ Ոչինչ։ Սակայն մեզանում ոչ թէ մի որ և իցէ բանի ինքնաստեղծութիւն չէ երևում, այլ և եւրոպական գիտութիւնը մեզ կամաց և ուշ ենք յատկացնում։

Նայեցէք թէ ժողովուրդը ի՞նչ ծաղրածութեամբ անարգանքով և թշնամութեամբ լսում է ամեն մի նոր գաղափար, որը արեւմուտքում վաղուց արդէն լուծված է լինում, և եթէ այս ընդհանուր անտարբերութեան միջոց երևում են ազատ խորհող և եւրոպական գիտութեան հետեւող մի որ և իցէ անձն, սորա զրուիւնը աննախանձելի և խղճալի է։ Մի խօսքով նա ժողովրդի մէջ այն նշանակութիւն է ունենում, ինչ որ աղամանդը աղբի մէջ աբլորի համար։ Այժմ հասկանալի է, քանի որ ընդհանրութիւնը այս զրուիւն մէջ է, նա չէ կարող գործնականապէս իւրացնել եւրոպական գաղափարները։ Այժմ ցոյց առնք, թէ որքան ժողովուրդը սորանից մնասում։

Ուղմուածքի (организация) ամեն մի կատարելագործութիւնը, որը օգուտ է բերում կենդանիին, բարւոքում է նորա գոյութիւնը, երկարացնում է նորա կեանքը կամ լաւ ևս է ասել անվնաս է պահում նորան արտաքին հանգամանքների մնասակար ազդեցութիւնից, որը օգտակար է ոչ միայն մասնաւորապէս մեզ համար, այլ նոյն իսկ անասունների, թէև նոքա լիւր չեն զգում այդ, մենք իրաւունք ունինք անուանելու յառաջադիմութիւն կենդանիների մէջ, ի թիւս որոց և մարդը, եթէ ընդունենք որ կեանքը նպատակ ունի նոյնը պէտք է ասել և բոյսերի համար, բայց եթէ ի նկատի ունենանք, որ կենդանական աշխարհի արարածները ընդունակ են շօշափելու, այն ինչ բոյսերը զուրկ են այս յատկութիւնից, մեզ զփուար է որոշել թէ ի՞նչ է յառաջադիմութիւնը բոյսերի մէջ։ Գարվինի թողածը, Բայք կարեւոր ենք համարում այստեղ յիշել որ մենք հիշում ենք բնաւ փիլիսոփայական տեսակետից, որ բնութեան մէջ ամեն բան ստեղծ-

ւած է միմիայն մարդու զուարճութեան և օգտի համար: Ուստի Գարվինը խօսումէ կենդանիներէ. և բոյսերի յառաջադիմութեան մասին միմիայն մարդու վերաբերմամբ: Նորա համար կազմուածքի ամեն մի բարւոքումը որը օգտակար է մարդուն և անվնաս է կենդանիների կամ բոյսերի համար — արդէն յառաջադիմութիւն է: Բուսական չէ որ բնութիւնը սիրումէ և թոյլ է տալիս այդպիսի բարւոքումները, նա դեռ ևս իբրեւ տնտես աշխատումէ պահպանել յառաջադիմող կատարելագործութիւնը, որպէս զի երկրորդ անգամ չկորսնցնէ իւր ոյժերը: Գարվինի տեսօրինայով կազմուածքի ամեն մի բարւոքումը յառնաճէ գալիս լաւ սկզբունքների բաժանուելով: Այս սկզբունքները յարմար միջոցի են սպասում որ զարգանան:

Նորա համար ամենայն էակ ձգտումէ մերձենալ իրեն յարմար մի արարածի որպէս զի ժառանգութեան ճանապարհով ապա իւր յաջորդներին լաւ յատկութիւնները և սկզբունքները. ամենայն կենդանի որոնումէ իրեն յարմարը, որպէս զի աւելի երկար կարողանայ պահպանել իւր կազմուածքի օգտակար ընդունակութիւնները, որոնք նորա ամբողջ կեանքի աշխատանքի պտուղն են կազմում: Բայց մի և նոյն ժամանակ ամենայն արարած հեռանումէ իւրեան անհամապատասխան անձնաւորութեան հետ միանալու, որ մի գուցէ իւր կազմուածքի լաւ յատկութիւնները կորսուին ոչնչանան: Ամենայն արարած պատրաստ է թշնամաբար վարուել այն անձնաւորութեան հետ, որը ընդունակ է պահպանել միմիայն կազմուածքի վատ կողմերը: Աւելի լաւ է որ ոչնչանան այս վատ կողմերը, որովհետեւ բնութիւնը սիրումէ որ ամենայն ինչ ընտիր լինի: Ահա այս լաւ կողմերը պահպանելու և վատ կողմերը ոչնչանալու ձգտումը Գարվինը անուանումէ բնութեան ընտրութիւն, բնութեան մեծ օրէնք:

Վարկութիւնը շատ պարտական պէտք է լինի բնութեան այս հրաշալի ոյժին: Ինչե՞ր, ինչե՞ր չլինեց, ինչե՞ր չփոփոխեց մարդս միմիայն այս ուժով: Էեղու չէ այն ժամանակը, ասումէ Գարվինը, երբ որ Կ գրուանքայ կշռող բաղը սակաւագիւտ էր համարւում, այն ինչ այժմ ամենահաստարակ բան է տեսնել 6 գրուանքայ կշռող բաղը: Մէկը սշխար ունի, նա ընտրումէ սերնդի համար այն տեսակը, որի բուրգը բարակ է, իսկ մնացեալներին ոչնչացնումէ: այնպիսի ընտրութեամբ, մի քանի տարուայ ընթացքում հասնումէ վերջապէս իւր նպատակին: այնպէս որ նորա ընտրած ոշխարի մի մասը 12 անգամ բարակ է որ և է հասարակ ոշխարի մազից: Ահա այսպէս է բնական ընտրութեան ոյժը: Դորա համար է որ Գարվինը մեծ նշանակութիւն է տալիս այս հարցին: Գարվինը հասաւ այն համոզմունքին, որ ընտրողութիւնը կատարւումէ բնութեան մէջ, և մեծ մասամբ առանց մարդու կամքի: Բայց մի և նոյն ժամանակ մարդս ազատ կամքով կարող է գործ դնել այս ոյժը ինչպէս որ ինքն կկամենայ: Սորանից Գարվինը հետևցնումէ՝ թէ ընտրութեան հիմքը (принципъ) բաժանումէ երեք ձևերի: Նորա կարծիքով ընտրութիւնը լինումէ — հիմքաւոր, անհիմքաւոր, և բնականաբար: սակայն չենք սխալուիր եթէ ասենք, որ ընտրու-

Թիւերը անբնական ևս է լինում: Արհեստական ընտրութեան լաւութիւնը այն է, որ մարդը նորա միջոցով կարող է կենդանու կամ բոյսի ոչ թէ միայն մի անդամը, այլ նոյն իսկ ամբողջ կազմուածքը փոփոխել և լաւացնել իւր ուզածի համեմատ. օրինակ, մէկն ունի մի խումբ եղն երկայն եղջիւրներով, նա չէ հաւանում իւր եղների երկայն եղջիւրներին. մի և նոյն ժամանակ նա չէ կարողանում նոցանից բաժանուել, որովհետեւ նոքա նորա ապրուստի աղբիւրն են: Գորանից ազատուելու դժուարութիւն չկայ. նա իւր նպատակին կհասնի: *методический* (методический) ընտրութեան ճանապարհով, նա առանձնացնումէ միմիայն կործ եղջիւրաւոր եղները երկար եղջերաւորներէց, և սկսում է հետզհետէ նոցա բազմացնել, և մի քանի սերնդից յետոյ՝ հասնումէ իւր նպատակին: Այս հրաշքը կատարուեցաւ արհեստական ընտրութեամբ: Այս ընտրութեամբ է որ Անգլիացիք փոփոխել են խոզի կազմուածքը: Անգլիացիք համազօւած էին, որ խոզի համար ոտները բոլորովին աւելորդ են, և նոքա ընտրութեան ճանապարհով այն տեղ հասցրին խոզին, որ նորա ոտքերի կարծաթեան պատճառաւ փորը գետնին է քսում: շրջելու ժամանակ, Միլը կամեցաւ որ հաւերը մօրուք ունենան, և նա հասաւ իւր նպատակին և ահա 1860 թ. ներկայացրեց նա 57 հատ մօրուքաւոր հաւեր: Այս բոլորը լինումէ արհեստական ընտրութեամբ: Բնութեան այս դիպից օգուտ են քաղում ոչ միայն քաղաքակիրթ ազգերը, այլ նոյն իսկ վայրենիները, որոնք նոյնպէս իւրեանց օգտի համեմատ ընտրութիւն են ձգում կենդանիների մէջ: Օրինակ, Գուբնէացի հնդկացիները շատ են գրեւհատում իւրեանց շները. լաւ շունը նոցա մէջ կնոջ յարգանք ունի: Երբ մարդը իւր հօտի ընտիրները պահումէ և ոչնչացնումէ անպէտքները, առանց որ և է գազափար ունենալու նորա փոփոխութեան վերայ լինումէ անգիտակցական ընտրութիւնը: Պէտքէ ասել որ անգիտակցական ընտրութեան ոյժը մարդու ձեռին ուրբան որ զօրաւոր մի միջոց է նոյնքան ևս փնտսակար: Մարդս կարող է նորա միջոցով ոչնչացնել ամենապատուական կենդանին և նոյն իսկ մարդուն: Անգիտակցական ընտրութեան ոյժը ի չարն գործ դնող անձինքներից մինն եղաւ և Նապօլէօն Ա.: նա աւերիչ պատերազմների մէջ կորցրեց բազմաթիւ բարձրասակ ֆրանսիացիներ և թողեց ազգի բազմանալու կոչումը միմիայն կարճահասակներին: Եւ դեռ զարմանում են թէ ինչու համար ֆրանսիացիներն կարճահասակ են: Ուրեմն ընտրութիւնը պիտանացու ոյժ է զարգացած մարդու ձեռին և փնտսակար՝ անխելք բռնակալի ձեռքին: Այս ևս պէտք է նկատել, որ ընտրութիւնը ներգործումէ կենդանիի ոչ միայն արաքին, այլ ներքին յատկութիւններն վերայ ևս: Այս հիման վերայ Դարվինը բոլորովին համոզուած է՝ որ հիմակուայ դեղձը նուշից կերպարանափոխուած է, և եթէ ոչսպէս է, ուրեմն տեսէք թէ որքան ժամանակ պիտի անցնէր և որքան խոփոխութիւններ պիտի անցնէր նուշը, որ դեղձ դառնար: Ի հարկէ այս ևս պէտք է նկատել, որ փոփոխութիւնը կատար-

ւումէր մի և նոյն Ժամանակ նուշի զանազան մասերումն։ Ուրիմն երբ որ մարդս կենդանու մի որ և է անդամը փոփոխումէ, նորա հետ փոփոխում են և նորա համապատասխան անդամները։ Այս բոլոր ասածներից երկու մէ որ ամենայն մասնիկ և կազմուածք կարող են կատարելագործուել թէ քանակութեամբ և թէ յատկութեամբ։ Աերը բերած բոլոր փաստերի հետեանքն այս է։ Օրգանական կեանքի թէ կենդանական և թէ բուսական միակ նպատակն է իւր սերնդի անընդհատ շարունակելը որից յառաջ է գալիս գոյութեան կոիւր։ Քննեցէք բնութեան ամենաշնչին էակից սկսած մինչև նորա ներկայացուցիչը — մարդը և գոյութեան կոիւր պարզ կտեսնէք նոցա մէջ։ Նայեցէք թէ ի՞նչ է լինում ձեր վերջը։ Բոլոր կենդանականութեան ծակտախն երկու ցանկութիւն է գրուած այն է գտնել իւր համար սնունդ և ստեղծող լինել իւր նմաններին։ Մեր կարծիքով՝ երկրորդ հոգսը աւելի սաստիկ է և ամեն արգելքներին յաղթումէ իւր նպատակին հասնելու համար։ Ուր որ հնչումէ թռչունների երգը, այն տեղ լուումէ սիրոյ կոչումը և ինչ խորամանկութիւնների չէ դիմում՝ բնութիւնը իւր նպատակին հասնելու համար։ Ոմանք աշխատում են իրենաց գեղեցիկ ցոյց տալ, ոմանք քաջ և վեհանձն։ Թռչունների գոյնզգոյն փետուրները, առիւծի բաշը, եղջերուների եղջիրները ուրիշ բան չեն՝ եթէ ոչ հրապուրանքի նշաններ։ Մարդն այս բանում գերազանցումէ կենդանիներին։ Բնութեան այս ձգտումը — իւր ցեղը չընդհատել իրեն նմաններ ստեղծել, խիստ կապուած է մի ուրիշ ցանկութեան հետ, այն է լուաջնել և կատարելագործել իւր սերունդը, յարմարեցնել նորան արտաքին պայմանների աղղեցութեան։

Այս երկու ձգտումները միասին վերցրած, կազմում են այն մեծ օրէնքը, որին Պարվիլը անուանումէ ընտրութիւն։ Այս օրէնքի ոյժով է, որ ամեն արարած աշխատումէ իւր շրջապատող արարածների մէջ ամենալուերիւ և աշխատումէ իւրեան յարմար զուգակից գտնել։ Թռչունների և կաթնակեր անասունների մէջ ընտանեկան կեանքը — ընդհանուր օրէնք է։ Ընտանեկան կեանքին համակրողներն աւելի չզարգացած և բնական դրութեան մէջ գտնուած կենդանիներն են։ Մեծ մասամբ էդ և արուն միասին են ապրում նոյն իսկ ձագերը ծնելուց յետոյ, այնպէս, որ նոցա միմեանցից միայն մահն է բաժանում։ Բայց շատ անգամ նոցա մէջ ամուսնական կապը քանդումէ մանաւանդ թռչունների մէջ, և այս յանցանքը խիստ պատիժ է կրում։ Այսպէս պատմումէ Աուուդը մի դէպք, որ պատահած է արագելների մէջ։ Մի էդ արագիւ միշտ հաղորդակցութիւն ունէր մի արու, արագիւի հետ իւր ամուսնոյ բացակայութեան ժամանակ, և միշտ իւր սիրոյ յանցանքի հետքերը անհետացնում էր մերձակայ փոքրիկ լճի մէջ լուացմամբ։ Բայց երբ մի անգամ լճակի ջուրը ցամաքել էր, նա տեղ չգտնելով լուացուելու, մնաց այնպէս, երբ իւր ամուսինը երկկոյնան բոյնը դարձաւ, նկատեց իւր ամուսնոյ յանցանքի նշանները և իմացաւ, նորա անհաւատարմութիւնը, հեռացաւ, մի երկու

բարի զգացմանը, և չարաչար սխալուում են դոքա, որոնք կարծում են թե բորբոք սերը և ցանկութիւնը յատուկ են միայն մի որ և իցէ ցեղի կամ կլիմայի տակ եղողներին: Մենք կարծում ենք, որ մեղանշական սերմը մեր նախամայր Եւան հաւաստարադէս է բաժանել լուրիս սրտի մէջ, առանց խորելու հարաւայինը՝ հիւսիսայնից: Եթէ Դարվինի վարդապետութեան խորը թափանցներ՝ կտեսնենք որ բնութեան օրէնքը երկու նպատակ ունի — յարատեւել և կատարելագործել սերունդը: Կենդանիների մէջ այս նպատակին կարելի է հասնել ընտրութեան երեք տեսակներով. իսկ մարդս որովհետեւ բարդ պայմանների մէջ է գտնուում, շատ անգամ աչքից թողնումէ այս նպատակը: Բէյլը հետեւեալ պայմաններով որոշումէ միաւորութեան բաղդաւորութիւնը. «որպէս զի, ասումէ նա, ամբասնութիւնը բաղդաւոր լինի և ընտրութեան պահանջումներին բաւարարութիւն տայ, պէտքէ որ նոցա մէջ արենանցութիւն չլինի, մարմնով առողջ և նոյն իսկ ազգով միմեանցից տարբեր: այն ժամանակ անհամեմատ աւելի կաւելանայ ընտանեկան բաղդաւորութիւնը, բան թէ երբ երկու սեռերն ևս արենակից են: Մի որ և է ժողովրդի ֆիզիքական, բարոյական և մտաւորական զարգացման անխուսափելի և էական միջոցը՝ համարուումէ ազգերի և ցեղերի միմեանց հետ միաւորուելը, և այսպիսի միաւորութիւնից յառաջ եկած սերունդը մի քանի դարից յետոյ բոլորովին փոփոխուումէ, պիտիքն բնութեան ընտրութեան օրէնքով յառաջադիմումէ: Այսպէս Դարվինը հաստատում — եթէ որ մի գաղթականութիւն կհաստատուի սեւ և սպիտակ մարդիկների հաստար լծուից և եթէ նոքա անխտիր ամբասնան և եթէ բնակիչների մի $\frac{1}{4}$ ը տարին մեռնի և $\frac{1}{2}$ ը ծնուի այն ժամանակ 91 տարուց յետոյ մաքուր սպիտակ և մաքուր սեւերի թիւը $\frac{1}{2}$ կլինեայ իսկ մնացած 0,8 կլինէին երկուսի խառնուրդը: Ամերիկայում երեք զանազան ազգերի միաւորութիւնից յառաջ է դալիս մի ազգ, որ ժամանակով պիտի յառաջանայ միւսներից: Ամերիկան զանազան ազգերի խառնուրդի տեղ է: Բնադիվրայում շնայելով որ ազնուականութիւնը աշխատումէ հետեւ պահել իւրեան նիգրուհիներից, նա բնականաբար աւելի է մօտենում և տարածում: Հալածել — նշանակումէ տարածել, այս ևս մասամբ բնութեան օրէնք է: Բայց Դարվինը ցաւելով ասումէ, որ Եւրոպայում հասարակութեան մեծ մասը սնապաշտութեամբ պահումէ արեան մաքրութիւնը և միատեսակութիւնը: Բայց յայտնի բան է որ չարաչար սխալուում են: Արեւելքի դասակարգերի միակ կեանքը պատճառ եղաւ ժողովրդեան գարեւոր բթամտութեան հասկացողների միատեսակութեան և մտաւորական ոյժերի յետադիմութեան: Այնպէս որ մարդ չէ հաւատում, որ նոցա մէջ ևս կարող է յառաջադիմութիւն լինել: Ուստի այժմ գիտութիւնը բոլորովին վստահար է համարում ժողովրդեան դասակարգերի բաժանումը և ցեղերի փոխադարձ յարաբերութեան ընդհատում: Փակ դրութիւնը ժողովրդին թուլացում է նորա մէջ չէ զրգուում այն ցանկութիւնները, այն զգացումները, որոնք

կարևոր են իրական դէպքում ընտրութեան պահանջմանց յարմարելու համար։ Այս երկուքն առաւելապէս հաստատում են, երբ մի և նոյն ցեղի մերձաւորները միմեանց հետ միաւորում ենք։ Հիմնուելով կենդանիների և բոյսերի փորձերի վերայ՝ գիտութիւնը բարձրաձայն հակառակում արեան խառնութեան դէմ։ Կենդանիների մէջ հօր և աղջկայ միաւորութիւնը մօր և որդու կամ եղբօր և քրոջ միաւորութիւնը մի քանի սերունդից յետոյ յառաջացնում են սերնդի մէջ կարծահասակութիւն, կազմակերպութիւն և անդաւակութիւն։ Բոլոր արդար գոտաւորները ենթադրում են որ եղբօր և քրոջ միաւորութիւնը աւելի վատ է քան թէ հօր և աղջկայ։ Բէտսը 30 տարի բազմացրեց իւր տնւարը մի միայն մերձաւոր արիւնով և հազիւ թէ չընչացաւ ամբողջ հօտը։ Բայց երբ հետեւալ 17 տարուայ մէջ նա սկսեց խառնել իւր ստաւրի մէջ նոր արիւն, նորից զարթեցան հօտի մէջ նոր ոյժ և սկսեց արագ բազմանալ։ Մերձաւոր արիւնների միաւորութեան փաստները առաւել ներգործում են խոզերի վերայ։ Ուրայաը միաւորեց խոզը իւր աղջկայ և թռտն հետ մի քանի սերունդ չարունակ և ահա ինչ եղաւ։ սերունդը բոլորովին անպտուղ և կարծակեց եղաւ և ծնում էին այնպիսի խիօտներ, որոնք ծծել և ման գալ չէին կարողանում ինչպէս որ հարկն էր։ Մերձաւորների արեան խառնութեան փաստակարարութիւնը երևում են ամենայն յատկութիւնների վերայ ևս։ Դարվինի բերած այս բոլոր օրինակները բաւական են մերժելու Էստերլինի այն կարծիքը թէ արեան խառնութիւնը կենդանիների մէջ ծառայում են սերնդի բարւոքմանը։ Թէպէտ և Էստերլին իրաւացի դատաւոր է բժշկական տեղագրութեան մէջ, բայց ինչ վերաբերում է կենդանիների և բոյսերի բարեբան հարցին, նա մի մանուկ է։ Դարվինի առաջ, նա տաւ մէկ թէ առողջ մերձաւոր ազգականների մէջ եղած խառնուրդը ոչ թէ փաստկար, այլ աւելի օգտակար է քան թէ օտարների մէջ։

Այս գաղափարին շատ սակաւ մարդիկ պատկանում են։ Եւ ի հնուց արդէն նոյն իսկ վայրենի ազգերը զգուշանալով էին նայում արեան խառնութեան վերայ։ Բերենք այստեղ մի քանի օրինակներ Ցայլուրից և Ռէյխից։ Հին Հռոմէացիները խստութեամբ արգելում էին ամուսնութիւնը մերձաւոր ազգականների մէջ և Ցուցերի ասածով, ծնողաց և որդւոց մէջ պատահած արեան խառնութիւնը մահուամբ էին պատժում (Ռէյխ, էր. 16)։ Յայնեի մէջ մերձաւոր ազգականների ամուսնութիւնը արգելւած էր, բայց Սպարտացիները թող էին տալիս ամուսնանալ մի մօրից և զանազան հօրերից՝ որդւոց։ Աֆրիկայի Արեմտեան ափի Նեգրները արգելւած էին ամուսնութիւնը մի միայն ծնողաց և որդւոց մէջ։ Իսկ Արեւելեան ափի Նեգրները ամուսնութիւնը արգելւած էին մինչև 7րդ պորտը։ Այս օրինակներից պարզ երևում է, որ համարեա թէ բոլոր հին ազգերը մի առանձին տաւրութիւն էին զգում դէպի արեան խառնութիւն։ Ցայլուրը ասում էր, ամբողջ դարերի մէջ մի հասարակ փորձ կարող էր համոզել վայրենիներին, թէ որքան փաստակար է արեան խառնութիւնը և

Թէ այն փորձի փետր ստիպեց վայրենիին գտնելու նորա զեմ՝ հնարքներս Սակայն Գարվինի բացատրութիւնը աւելի մօտ է ճշմարտութեան։ Արովհետեւ արեւակից չեղող ծնողաց որդիքը, աւելի ուժեղ, առողջ և զարգացած են լինում քան թէ արեւակից ծնողաց որդիքը, ուստի օտար ընկերներին նախադասող անձնաւորութիւնները, բնական ընտրութեան այժմով միւսնեկից աւելի արագ բազմանում էին, հետեւաբար միւսներին՝ աւելի թղլերին ձնչում էին, և այսպէս այս բնազդումը գործնականապէս տեսնելով իւր իրաւունքը ընդհանուր եղաւ։

Արեւնախառնութիւնը՝ պահպանելում է քաղաքակրթութեան ազդերի մէջ ևս, և նորանից յառաջացած փեսաների օրինակները շատ են։ Յիշենք մի քանիսը։ Ֆրէնսիս Դեուի հաւաքեց 121 արեւնակից ամուսնութիւն, որից 22 ամուսնութիւնը բոլորովին անպտուղ էին։ 17ը անկանոն ծնան, իսկ մի քանի ընտանիքների տղայք աւելորդ մասներ աւելին, 1859 թ. Ղաղարին ներկայացրեց մի քանի համբներ օրինակներ, ցոյց տալու թէ որքան ազդում է արեւնակցութիւնը համբութեան վերայ։ Այսպէս ի ծնէ համբ եղող 39 տղայից 6ը արեւնակից ծնողաց որդիք էին։ 27 համբ տղջիկներից 9 պատկանում էին արեւնակից ամուսնութիւններին։ Գոռ հաղորդումէ որ 17 արեւնակից ամուսնութիւններից, որոնք 95 որդի ունեկին, 44ը խոխո էին, մինը խուլ, մինը թղուկ, 12ը խուլացաւ ունեկին, և միայն նոցանից 37ը ունէր կատարեալ կազմութեամբ։ Ֆրանսիայի մէջ մերձաւոր ազդականների մէջ ամուսնութիւնները կազմում են բոլոր ամուսնութիւնների 2/3-ը։ 1840 թ. Միացեալ Նահանգների Իով քաղաքի մէջ 10,000 սպիտակներից 2/3 կազմում էին համբները, իսկ 10,000 գերիներից 12 համբներն էին կազմում, որովհետեւ գերիների մէջ արեւնախառնութիւնը աւելի յաճախ էր պատահում։ Ահա այսպէս են անբնական ընտրութեան պտուղները։

Այս բոլոր մեր ասածների հետեանքը այն է, որ ամենայն որ թող համոզուի բնութեան այս մեծ օրէնքի անբերայութեան մէջ, և թէ այս օրէնքով օտար անձինքների միաւորութիւնը շատ օգտակար է և նոյն իսկ կարեւոր, իսկ մերձաւորների ամուսնութիւնը փեսասակար և Վսելու ականջ ունեցողը թող լսէ։ Ամենայն մարդ իրաւունք ունի իւր կազմութեամբը փոփոխել, ինչպէս որ կկամենայ, բայց իւր թեթեւամտութեամբ ամբողջ օրենքին փեսասկիւ իրաւունք չունի։

Գ. ՃԺ. Ե. Կասարանի աշակերտ

ՆԻԿՈԳՈՅՑԱՍ ԻՌՈՒՍՏԵԱՆ.

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ.

1867 թուին Օգոստոսի 12 - ին Վերապլում բերարան ուսումնարանի պարգևարաշխութեան ժամանակ ասուած հառ:

Մերկի որդիքս:

Ձեզ ասա՛յ կ'լիբին, որ ես մի երեկելի ճարտարախօս եմ, ես ինձ չեմ կարծում երեկելի և ես ճարտարախօս չեմ, բայց սովորութիւն ունիմ խօսակցելու երբեմն տղայոց հետ և եթէ թող տաք, այժմ ևս ձեզ հետ կ'խօսակցիմ:

Ան - Միրում, մեր ուսումնարանին դրացի մի ուսումնարան, որ նոյնպէս մեր նախանդի պատիւն է, ամեն տարի դալիս է մի զօրապետ մի ձեր զինուոր քննելու տարուայ մէջ եղածը, նա տալիս է դավասանք և յանդիմանութիւն, այս գաղափարներից յետոյ աւելացնումէ խրատներ, իւրաքանչիւրը նորան լսումէ մեծարանքով, սորա պատճառը շատ պարզ է, այն է, որ իւր ասած խրատները իւրեան փորձած ճշմարտութիւններն են: Օրինակի համար, երբ նա սովորեցումէ թէ ինչպէս պէտքէ միմեանցից բաժանուիլ թշնամու զընտակը շընդունելու համար, կարողանում է երբեմն կոտորած թնել ցոյց տալով ասել. «Այսպէս արեք, եթէ ոչ դուք ինձ պէս կ'լինիք»:

Դուք նոյնպէս սիրելի որդիքս, մի զննուորական զպրօց էք, դուք մի մեծ բանակի նորաժողով զօրքերն էք, աշխատութեան և ճարտարութեան բանակի, մի բանակի որը փառք Աստուծոյ, ստիպուած չէ մարդ սպանելու, և որը ընդհանրական, աշխատում է հնարաւոր եղածին չափ մարդիկների ամենամեծ բազմութիւն ապրեցնելու լուազդն պայմանով, ես ևս մի ձեր զինուորի նման դալիս եմ այստեղ, ես ևս շատ անգամ պատերազմներ վարած եմ, ես ևս շատ անգամ վիրաւորված եմ, և երբոր ձեզ խօսում եմ, դուք վստահանալով իմ վերայ ինքն իրենդ կարող էք տնել. «Նա այն փորձերից անցած է, որոնցից մենք պիտի անցնենք»:

Ես պէտք է սկսէի դավասանք կամ յանդիմանութիւն անելու, բայց ես քիչ շփոթուած եմ, ես յանդիմանելու բան չունիմ: Պ. Բերարանը գործերը կատարելու պնդիսի մի եղանակ ունի, որ բաւական դժուարացնում է նոցա մասին քննութիւն անելը, նա ինձ ներկայացրեց ընտրելիների ցուցակը, որոնց նա հինգ տարուց ի վեր ընդունել էր տալիս զանազան միջոցների միջոցին. նա ներկայացրեց քառասուն երկու ընտրելի և ձեռք բերեց քառասուն երկու ընտրուած, ինչ պէտք է ասել սորան. Գննութիւնը ձգելը հեաեալ տարուան և կամ ասելի ուշ:

Եւ որ, եթէ թող կտաք, ես ձեզ պիտի խօսիմ դասախարակութեան մասին: Ես լատիստիկ ինչ պիտի ասեմ, եթէ համարձակ ինչ, այս գրա-

սեղանների վերայից, ուր ես տեսնում եմ փոքր զլուխների մի բազմութիւն. «Դաստիարակութիւն, բայց պարտն, մենք այժմ արձակուրդ մտածենք, և թէ ամբողջ տարին միայն այդ բանի մասին խօսած են»: Սակայն շատ բաներ կան այս նիւթի վերայ խօսելու, որդիքս, շատ քաներ, որոնք մասնաւորապէս ձեզ են վերաբերուում են ձեր արձակուրդ մտած ժամանակ և թէ, որովհետեւ դուք բոլորովին ազատ չէք, մենք սահմանի վերայ ենք, թող տուէք ինձ այս հարցի վերայ խօսելու, այնպէս ծանրութեամբ որպէս թէ դատարանում լինէիք, և այնպէս ուրախ, որպէս թէ արձակուրդում լինէիք:

Եթէ ես ձեզ հարցնեի, թէ ինչ է հասկացուում դաստիարակութիւն տեսելով, դուք ինձ պիտի պատասխանէիք, դաստիարակութիւնը այն է ինչ որ Պանսօնում սովորում են. Առաջին հայեցողածքում սահմանը վատ չէ, բայց անկատար է: Միայն Պանսօնում չէ որ մարդ սովորում է, ինքն ըստ ինքեան մարդ սովորում է ամենայն տեղ և սովորում է ամենայն ինչ: Եթէ դուք փոքր քոյր կամ մի եղբայր ունիք, դուք կարող էք տեսնել, որ նոցա խօսել, ուտել, և նոյն իսկ երբեմն քնանալ են սովորեցնում, երբ նոքա չեն կամենում քնանալ: Նոյն իսկ դուք ես երբ արձակուրդ կմտնէք, պիտի զարմանաք, տեսնելով որ չէք կարողանում անել շատ հեշտ բաներ, երբ ցանկանում էք, և այս պատճառ ունի, որովհետեւ ձեզ այդ բաները չեն սովորեցուցած: Ցախտակին մի անգամ զարնելուց աւելի դիւրին ի՞նչ բան կայ: Փորձեցէք, հաւանական է որ ձեր մէջը շատերը կան որոնք ոչ միայն մատերին պիտի զարնեն, այս կռուի յաջողութիւնն է, այլ և մի հատ գամ զարնելու չյաջողած երեք չորս հատ պիտի կտրեն: Այժմ թէ, եթէ ձեզ մէկը մի օրոց տայ, դուք բոլորովին պիտի զարմանաք տեսնելով որ փչացնում էք դործիքը, մինչդեռ առաջ դուք եկող երեսագործի մի տշակերտ կտրում է ամենախառն նկարները: Սակայն մի գամ զարնելուց և մի կտոր փայտ սղոցելուց աւելի հեշտ ոչ ինչ չկայ: Այսպէս և քնացածները դաստիարակութեան դործն է:

Եթէ ամենայն ինչ դաստիարակութիւն է, մարդ այնպիսի մի հետեանքի կհասնի, որի մասին մարդիկներից շատերը մտածած չեն, ես կամենում եմ խօսել նոցա մասին, որոնք վախենում են դաստիարակութիւնից և որոնք կրկնում են այնքան ուրիշներից վերջը, որ մանուկները կրթիւ երբեմն վառնաւոր է: Մեր ուղեղը, մեր հոգին միշտ մի որ և իցէ բանով լի է, և եթէ մենք այնտեղ ճշմարտութիւն չգտնենք, մոլութիւնը կմտնէ և առաքինութեան տեղը կդնէ: Եթէ մենք լաւ դաստիարակուած չենք, նորանից ամենեւին չհետեւիր որ մենք անմեղ և անվնաս վիճակի մէջ ենք, մենք պարզաբար վատ դաստիարակուած ենք: Ընտրութիւնը դաստիարակութիւն լինելուն չլինելուն մէջը չէ, այլ և վատ դաստիարակութեան մէջ: Երեկ ես կարդում էի օրագրի մէջ որ Միկիլիայում քողերու է երևում: Ի՞նչ է անում: Միկիլիայի ժողովուրդը այդ սլափի ժամանակ, նա ոչինչ չէ իմանում, նա շատ ազէտ է, այս մի ճշմարտութիւն է, որ ոչ որ

չէ կարող մերժել, նա մտածումէ որ կամենում են իրան միանգամայն թունաւորել, թէ մի գծուած յատակագիծ կայ նորան ոչնչացնելու, և բալլը այս մարդիկները իւրեանց տան մէջ փակելու և մի թշուառ մահուան դատադարակելու: Մի և նոյն բանը տեսնուած է 1832 թուին Հոնգրիայում և նոյն իսկ Փարիզի մի քանի փողոցներում: Այսօր ընդհակառակն, եթէ այս հիւանդութիւնը Փրանսիայում երեւի, գիտեն թէ ինչպէս պէտք է նորահետ վարուել, չեն մտածեր որ այնպիսի ամբարշտ մարդիկներ, կան, որոնք կամենում են մի ամբողջ ժողովուրդ թունաւորել: Փոխանակ այդ պատիժով ջարդուելու, գիտեն նորահետ պատերազմել գործունէութեան և զոռչութեան միջոցով: Երկու երկիրների մէջ զանազանութիւնը այս է որ, մէկի մէջ դատախարակութիւն կայ և ապրում են, մինչդեռ միւսի մէջ ադիտութիւն կայ և մեռնում են:

Բայց պիտի ասեն, եթէ այդպէս է, պէտք է ուրեմն բոլոր կեանքը սոփութեամբ անցկացնել: Այո՛, ամբողջ կեանքը մի դատախարակութիւն է: Պատճառը յայտնի է: Որովհետեւ ամբողջ կեանքը մի զարգացումն է: Մենք երբեք վաղը ճշմարտապէս այն չենք՝ ինչ որ էինք երեկ, մենք նոր պարտքեր ունինք կատարելու, նոր կարիքներ լինելու, մենք կեանքի մի ուրիշ տարիքի մէջն եմք, ուրեմն մենք մի ուրիշ դատախարակութեան պէտք ունինք:

Դատախարակութեանը ուրեմն ի՞նչ սահման պիտի տանք: Դատախարակութիւնը մեզ համար այն գիտութիւնը պիտի լինի, որի տարակայն մարդի Ֆիզիքական, մտաւորական և բարոյական զարգացումն է: Մարդը մի մարմին ունի, նա մի հոգի և մի սիրտ ունի, սրտը ապրումն, այսինքն անդադար զարգանումն, և որպէս զի մարդ առողջ և երջանիկ լինի, պէտք է որ բոլոր իւր դժերը, իւր բոլոր կարողութիւնները զարգանան և ներդաշնակաւոր կերպով ծաղկեն: Այլապէս, եթէ զարգացումը մասնաւոր, անկանոն և անկարգ լինի, մարդս մարդ չէ, այլ ծիւաղ է:

Օրինակի համար, երբեմն գտնուումէ, ես չեմ ասում պանսիօնում, այլ զրոտում, մի մեծ և կոպիտ տղայ, վայրենամիտ, խռովարար, խեղ, միշտ պատրաստ մի աքացի, կամ մի բռնուց տալու, այլ և տգէտ, շինական, ետական, նորա համար ասում են, «յիմար է, իւր միտքը բացուած չէ, իւր սիրտը մեռած է»:

Ուրիշ տղայք ևս կան, ընդհակառակը, մտացի և աշխատասէր են, բայց նոքա աշխատելով դառնումն հիւանդոտ և խեղճ, ընկերի հետ չվարուող հպարտ կամ նախանձոտ: Սոցա համար դուք ասումք, «նոքա փոքրիկ պարծուկներ են»: Աերջապէս ուրիշ տղայք բարի են, նոքա միշտ պատրաստ են իւրեանց ընկերներին բարիք անելու, բայց ոչինչ չեն իմանում, մի խօսքով խաբուում են, նոքա աշխարհի ամենապեղծիկ գիտաւորութիւնները ունին, բայց տգիտութեամբ, բարի կարծեալ չարութիւն են անում:

Այսպէս ինչպէս դուք տեսնումք, բոլոր ֆիզիքական, մտաւորական և

բարոյական յատկութիւնների մի կատարեալ և ներդաշնակաւ որ զարգացումն պէտք է: Նորա մասին այսպէս մտածած են բոլոր ժամանակների հանճարեղ մարդիկները, որոնք որ դաստիարակութեամբ պարտաւոր են: Բայց միայն մեր օրերումն է որ մարդ ինքն իւրեան հօրը և առաջարկած լծէ ինչպէս պէտք էր վարուիլ ամենաբողմութիւն պէպքերում: այս կատարեալ զարգացման հասնելու համար, մինչև այն ժամանակ այնպէս դաստիարակութիւն էին անում ինչպէս պատանները լծչկութիւն, տարակուսաբով, պէպքին համեմատ վարուելով: Այսօր դաստիարակութեան մասին այն մտքին են հասած, որը դաստիարակութիւնը ճշմարիտ գիտութիւն է համարվում, և այս միտքը այս է, որ աշխարհի մէջ ամենայն ինչ՝ կատարում է Աստուծու կողմից հաստատուած օրէնքներին հետեւելով: Այդ օրէնքները ճանաչել և պահպանել, այս է լաւ կանոնաւորուած և նոյն խի սորանով երջանիկ մի կեանքի բոլոր գաղափարը: Ահա ասիկ այն որը բոլոր դաստիարակութիւնից դուրս է բերում, ոչ միայն բարոյական այլ և կրօնական մի գործ: Դաստիարակութիւնն ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ Աստուծու կամքը մեծարել և նորան ի գործ դնել այնպէս ինչպէս որ նա մեզ բնութեան մէջ պրուած օրէնքներով յայտնած է: և լծէ բնութիւնը յառաջ է գնում մի մշտակայ կանոնաւորութեամբ:

Օրինակի համար մենք ամենքս պիտենք որ կրակը այրում է: Ահա ասիկ մի բնական օրէնք: Մենք այդ օրէնքը յարգում ենք մեզ կրակի մէջ չծնելով: Նոյնպէս մենք գիտենք, միայն մի քիչ աւելի ուշադրութիւն պէտք է, որ մի մարդ եթէ խմում է մի շիշ օղի՝ մեծ վտանգի մէջ է լինում կամութեան հարուածից բռնուելով, և մենք խուսափում ենք այսպիսի մի վայրենական և յաճախ մահ պատճառող չարագանցութիւնից:

Մենք գիտենք նոյնպէս որ՝ մի մարդ, որ ոչ ոքին չէ սիրում, բոլոր մարդիկներից արհամարհուած է, և լծէ ետականութիւնը անհատների և հասարակութիւնների համար կորստական բան է: Արիշների ետականութիւնը մեզ զղուելի է: Ահա ասիկ մի բարոյական օրէնք ևս՝ որ մենք նկատած ենք:

Այս բոլոր օրէնքների միացումից և պահպանութիւնից մի գիտութիւն է դուրս եկած, որ մեր ժամանակի գործերից ամենանշանաւորներից մինն է, այս դաստիարակութեան գիտութիւնն է: Աստուծոյ սիրելիք նորան մանրամասնարար, մենք պիտի տեսնենք որ ինչպիսի, յառաջադիմութիւններ աւրած է մարդ այս նոր և բերրի շաւղի մէջ մանկուց ի վեր:

Մենք բոլորս գիտենք որ մեզ պէտք է մի որոշեալ օղի քանակութիւն շնչելու համար: Եթէ մեկը այս զաջլիճի դռները և պատահանները բոլորովին փոքրէր, հաւանական է որ վաղը առաւօտ մենք բոլորս մեռած պիտի լինէինք:

Հաւ ժամանակների ընթացքում, այս բնական օրէնքի մասին մարդս անհանգիստ եղած չէ, և ինչպէս երիտասարդութեան դաստիարակութեան նուիրված տեղերում, նոյնպէս զօրանոցներում, ինչպէս հարուստների

ընտելարաններում, նոյնպէս և աղքատի սենեակում, չէին մտածում մտաւարարելու անհրաժեշտ օդի չափը: Այսօր, այս մի գլխաւոր հարց է: Խրեմի պատերազմի ժամանակ տեսնուած է մի հանձարեղ և անձնուէր կին Միս Նիգտէն Գալ անուամբ (Miss Nightingale) որը շատ հիւանդութիւններէ դէմ իրրե դեղ գործ էր անում մեծ քանակութեամբ օդը և լճէ վերքերը առողջացնելու: Համար նորանից ամենալաւ հետեանք էր ստանում:

Զուրը նոյնպէս մեր առողջութեան մի տարրն է: Բայց մեք նորա գործածութեան մէջ գտնուող բոլոր առողջարար բաները հասկանալուց շատ հեռի ենք: Գիտենք որ Հոմոմպլեյնները մեծ ջրմուղներ շինու մին ամենահեռաւոր տեղերից ջուր բերելու համար, գիտենք որ իւրաքանչիւր Հոմոմպլեյնի ամենայն օր լողանումը: Այս մեղ համար լաւ է հին պատմութիւնից: Այս հին պատմութիւնից է, քիչ վերջը, յայտնիմ որ, նոր պատմութեան մէջ ևս պիտի մանէ: Ամերիկայում մեծ քաղաքներում և մանաւանդ Փիլադելփիայում տուն չէ գտնվում, որը տաք և պաղ ջուր չանենայ, մի քիչ գոճ վիճակ ունեցող քիչ գործատրներ կան, որոնք իւրեանց լողարանը իւրեանց հետ ունենալու միջոցը չունենան և չլուսցուն իւրաքանչիւր օր և այս լուսցունը կարժէ իրեք կամ չորս սու:

Վհաւասիկ առողջութեան մի տարր, որը այժմ մեանից մտած է ամերիկական կեանքի սովորութիւններէ մէջ, ևս չեմ կասկածում որ շատ տարիներ շուցած Պրանսիան այդ դասը չառնէ և Միացեալ Նահանգներէ տուած օրինակին չհետևի:

Մի և նոյն է մարմնամարզութեան մասին ևս: Ես նորան իւր սկզբնաւորութեան ժամանակը տեսել եմ: Ես յիշում եմ այն ժամանակը, երբ մի օտարական Սպանիացի Ամօրուս գնդապետը եկաւ Պրանսիա մարմնամարզութիւնը տարածելու: Նորա վերայ նայում էին ինչպէս մի կեանքին անհրաժեշտ չեղող բաներին հետեող մարդի վերայ, որը Յոյներէ՝ նորագուծ մի կեղծ կարծիքին էր հետևում: Այսօր մարմնամարզութիւնը, մարդկային մարմնու խեղացի և մտածուած կրթութիւնը ու ժողովրդական առողջութեան տարրից մինն է: Վհաւասիկ Ֆիզիքական օրէնքներ որոնք, դաստիարակութեան մասն են կազմում:

Մտաւարական օրէնքներէ համար ևս մի և նոյն է:

Հին ժամանակները փոխանակ Ֆիզիքական օրէնքները ուսումնասիրելու փորձ էին անում բնութիւնը երեւակայական ենթադրութիւններով բացատրելու: Մօտաւորապէս այնպէս էին դատում ինչպէս Զինացիները լուսնի կամ արեգակի խաւարու մե տեսած ժամանակները դատում են: Դուք գիտէք որ Զինացիները այնպէս են համոզուած, որպէս լճէ մի վիշապ կուլէ տալիս արեգակը և այն ժամանակ, ծննդաների և թմբուկների օգնութեամբ մի զօրական աղաղակ են բարձրացնում մինչև որ զարհուրեցնեն և բռնադատեն վիշապին իւր որսը ձգելու: Դուք հասկանումեք որ քիչ կամ երկար ժամանակի միջոցում նոքա միշտ վստահ են յաջողելու, երբ խաւարում անցնում է արեգակը վերջապէս գուրս է դալիս վիշապի կոկորդից:

Մի և նոյն էր միջին դարերի ընթացքում, չէին նկատում այլ հնարում էին։ Ուստի յառաջնական շարժումն էին փնտռում, միևսնեքը փիլիսոփական քարի հաւելից էին ինկնում։ Նրեւելի ընտանիքից մի երեխայ չէր ծնունում որի մասին գուշակութիւն անել չտային իմանալու, թէ արդեօք Արէսի, թէ Աստղիկի և կամ թէ Հերմէսի ազգեցութեան տակ ծնուած է և թէ երջանի՞ց պիտի լինի նա իւր կեանքում, թէ դժբաղտ։

Այս բանը ինձ յիշեցնումէ մի Անկլիացի դատաւորի ասածը տարւած գողի պատմութիւնը, զոյր ասումէր զանաւորին. «Միւրօր, ի՞նչ կամեցում էք որ անեմ, իմ աստղս ինձ գուշակած էր, որ ես գող պիտի լինեմ, աստղերին հաւատով եք, Միւրօր»։

— Անշուշտ, բարեկամ, պատասխանեց դատաւորը, որ խելացի մարդ էր, բայց դուք ինձ ասում էք միայն ձեր մասին եղած գուշակութեան կէտը, նոյնպէս գուշակուած է, որ դուք պիտի կախուէիք, և դուք ճակատադրին համեմատ պիտի կախուէիք։

Այսօր ամենայն ինչ փոխուած է. բնութիւնը ուսումնասիրում են նոյն իսկ բնութեամբ, նորա համար օրէնքներ գնելու փոխանակ նորան խոհարար են հարցնում, և հասկացած են որ նորան նուաճելու միայնակ ձեռք տա է։ Բնութիւնը բռնադատեցէք, նա ձեզ կսպանէ, հնազանդեցէք նորան, նա ձեր ստուկն է։

Դուք չէք կարող կրակին արգելք լինիլ որ չայրէ, չողիին, որ չլայնանայ, կայծակին, որ երկնքից շինկնի, բայց կրակի, չողիի, ելեկտրականութեան օրէնքները յարգելով՝ զուրոյցա հնազանդ ծառաներ կգարձնէք։ Պրակը ձեզ համար բնաւուծութեան խոհարարութիւնը պիտի անէ, որը դեռես մի տեսակ խոհարարութիւն է, չողին մեքենագործների առաջինը պիտի լինի և ելեկտրականութիւնը սուրհանդակներից ամենարազը։

Մարդու բնութեան վերայ այդ իշխանութիւնը այդ նիւթական դժերի նուաճումը, երեւելայութիւնը փոխանակող նկատողութեան հետեանքն է։ Ահա ասիկ այն ինչ որ բացատրում է, թէ ինչպէս մեր օրերում աւելի գիւտեր են եղած քան միւս բոլոր անցած դարերում։

Այսպէս, միայն իմ մանկութիւնից ի վեր տեսած բաների վերայ խօսելով, ես տեսած եմ չղջնաւորների սկզբնաւորութիւնը Սէնի վերայ, ես տեսած եմ, ինձ համար շատ ժամանակ չէ, երկաթուղիների սկզբնաւորութիւնը, թէպէտ և շատ հաւանական է որ ինձ լսող աղաք երեկոյում են թէ աշխարհս ստեղծուած է երկաթուղիներով, որոնք բոլորը շինուած են Վերսայլ գալու համար։ Ես տեսած եմ եկեղեցականութիւնը երկու աշխարհները միացուցած և կապած ժամանակը, ես տեսած եմ մեքենական մամուլի ծնունդը, որը խոստանում է շատացնել զրբերը և նոցա արժան ծախել, և համարեա մի և նոյն ժամանակ ես տեսած եմ Պ. Գիզզին, որ մեքենական թուղթը յայտնագործեց, անվերջանալի թուղթ, մեքենական մամուլներին նոր նիւթ մատակարարելու համար, որին նոքա կարօտութիւն ունէին։

Այսպէս ամեն տեղ զիւտի հրաշքներն են երեւում, որովհետեւ ամեն տեղ գործ են ածում այն մեթոդը որը նոյն իսկ դաստիարակութեան մեթոդն է, այսինքն նկատողութիւն:

Բայց եւ յաճախ լսած եմ ասելիս թէ ճշմարիտ է որ բնութեան ծանօթ լինելը մեծ յառաջագիմութիւններ արած է, թէ աներկբայի է որ մարդս բնութիւնը նուաճած է և նորան ծառայեցուցած իւր կարիքներին, բայց մի և նոյն չէ բարոյական օրէնքների վերաբերմամբ:

Նոյն իսկ բարոյական անկման մասին են խօսում և ասում են թէ, անցեալի առաքինութիւնները այժմեան մարդութիւններն են փոխարինած:

Եւ յիշողութիւն ունիմ եւ մտաբերում եմ որ երբ ես աղայ էի, ասում էին արդէն որ ես չէի արժէք իմ հօրս, և թէ իմ հայրը չէր արժէք իմ պապիս, այս պատճառով շուտով ես կասկածեցի այս համաշխարհային հեղհեաե ապականութեան վերայ:

Եւ չեմ կարծում որ մի մարդ սորանից հարիւր տարուց առաջուց մարդից քիչ արժէք եւ կարծում եմ ընդհակառակն, որ այժմ մարդը աւելի շատ կարժէ այն պատճառով, որ աշխատութիւնը աւելի յարգուած է քան երբ և իցէ: Այսօր իւրաքանչիւրը աշխատում է, և աշխատութիւնը զըլխաւոր բարոյականութիւն առնողն է, եւ կարծում եմ որ մի մարդ աւելի շատ է կարժէ որովհետեւ բարոյական օրէնքները աւելի լաւ է հասկանում:

Անշուշտ Յիսուս Քրիստոսի այս խօսքը աշխարհք բերելուց ի վեր, այն է «էբէցէ՛ գիման» յառաջագիմութիւն չէ եղած, այն մտքով որ նոր բարոյական օրէնք չէ գտնուած, բայց նոյն իսկ Յիսուս Քրիստոս իւր օրէնքը նմանեցուցած է մի սերմին, որ գտնում է մի մեծ ծառ, և ճշմարիտ է ասել որ ծառը աւելի մեծ է քան թէ հազար ու թիւ հարիւր տարի առաջ:

Այսպէս, վերջին երեք դարերում, շատ իրաւացի գործ էին համարում Աֆրիկա գնալ, յալիշատեկը դժբաղդ սեւերին և նոցա Ամերիկա տանել ստրուկ անելու համար: Մինչև անգամ կային երկիրներ, ինչպէս Բրազիլիայ որտեղ կարծում էին որ մեծ բարիք էին անում այս խեղճ զոհերին, որովհետեւ նոցա մկրտում էին, այն ընկերութիւնները որոնք գնում էին այս զոհադրների ետեւից նոցա ստրուկ դարձնելու համար, երբեմն կոչւում էին Քարողութեան Ընկերութիւններ: Այդ բանը Աւետարանի ընկերութիւնը շատ վատ հասկանալուց էր յառաջ գալիս: Այսօր մենք տեսնուք մի մեծ Ժողովուրդ վեր կացած այս ստրկութեան խայտառակ հաստատութիւնը: Զնչելու համար Բոլոր Աւրաղոյում սրտերը Անկոքնի համար երկիւղ էին կրում, որը փայտահարութիւնից միանցեալ նահանգների նախագահ դարձած էր, և ստորագրած չորս միլիոն մարդիկների ազատութիւնը: Արդարեւ այդ մի բարոյական յառաջագիմութիւն է:

Եւ ասում էի այժմ որ ես հաւատում էի բարոյականութեան յառաջագիմութեան, որովհետեւ ինձ թուում էր որ բարոյական օրէնքը աւելի լաւ հասկացուած էր, փասք դաստիարակութեան յառաջադիմութեանը: Եւ պնդում եմ այս կէտը որ քիչ նկատուած է, յարկը մատաւ օրապէս մի և

նոյն են ըստ ժամանակներում և ըստ երկիրներում: բայց գործելու համար կրքերը մոքին են դիմում: Նա է որ նոցա կասեցնում և նոցա բաւականութիւն տալու համար միջոցներ հայթայթում: Երբ միտքը լուսաւորուած է, նա կրքը շարաւարում է, կրք միտքը տգէտ է, նա մեր տրկարութիւններին դերի է լինում:

Զգիւմ ուր՝ ես կարգացի որ Պարսից տէրութեան մէջ մի հիւանդ զընաց իւր բժշկից Խորհուրդ հարցնելու, վերջինս նորան ասաց. « Դուք մի տեսակ քսիրա ունիք, դուք կանաչ պտուղ էք կերած. — Այո՛, ասաց միտքը: Լուս, ես ձեզ մի դեղատոմս կգրեմ, և նա նորան մի աշքացաւի դեղատոմս գրեց. Ի՞նչ էք անում, ասաց հիւանդը, դուք ինձ աշքացաւի դեղատոմս էք գրում, մինչդեռ ստամոքսս է ինձ տանջում: — Անմիտ ասաց բժշկը, եթէ քո աշքերդ լուս կդած լինէին, նոքա քեզ ցոյց տուած պիտի լինէին, որ այն պտուղները, որը դու կերել ես, կանաչ էին, ուրեմն քո աշքերդ են հիւանդ »: Մտքի մասին ես կարելի նոյնը ասել, որը մեր հոգու աշքն է: Որքան մարդը կրթուած է, աշխատն աւելի լուս է տեսնում նա պատճառների և հետեանքների կապակցութիւնը: Բոլոր մարդկային իմաստութիւնը այս նկատողութեան մէջն է: Ասում են որ Ափրիկայում երկիրներ կան, որ տեղ սեղ միշտ պատրաստ է ծախելու իւր տունը տալ դուրս եկողին: Նա չէ մտածում որ երեկոյեան պտուկելու կարիք պիտի ունենայ, և երեկոյեան նա վերադառնում է, լաց լինելով խնդրելու. այն ինչ, որ առաւօտեան տուած էր առանց մտածելու, նա մի մեծ տղայ է, որ չէ կարող քսան չորս ժամուայ համար հաշիւ անել:

Քիչ թէ շատ, սեւ պատմութիւնը մեր պատմութիւնն է: Բանական մարդը հաջուռում է, նա ինքն իրան տուում է. « Եթէ ես մնամ երկար իմ անկողնի մէջ, եթէ ես այսպիսով իւրաքանչիւր օր մի ժամ կորսնցնեմ, տարուայ վերջը ես կորսնցուցած պիտի լինեմ » երեք հարիւր վաթսուին հինգ ժամ, այսինքն երեսուն վեց օր և կես, օրը տասը ժամ հարմարելով, տարուայ բուն մի երկուսասաներորդ մասից աւելի, և եթէ ես շարունակեմ, ես իմ կեանքիս մի երկուսասաներորդ մասը պիտի կորսնցունեմ: Երբ մարդս երկուսասարդ է, այս հաշիւը չէ անում, նա ինքն իրան ասումէ. « Ես այսօր ուշ վեր կըկենամ, վաղը ես ձեռք կբերեմ կորսուած ժամանակը », բայց կորսուած ժամանակը երբեք ձեռք չէ ձգուում, վաղը մարդըս այն է անում ինչ որ առաջին օրը, և սովորութիւնը մեղ իւր իշխանութեան տակ է առնում և մեղ կործանում:

Նա փորձեցի ձեզ ցոյց տալ որ ամբողջապէս դատարարականութիւնը իւրեան առարկայ անէր բնական և բարոյական օրէնքները մեծարելը, բայց այս օրէնքները մեծարելու համար, պէտք է նոցա ճանաչել, Այս պատճառով է որ ձեզ սուուցիչներ են կարգում, նոցա յանձնարարուած են ձեզ ուսուցանելու այն ամէնը, ինչ որ փորձագուծութիւնը և մտածողութիւնը մարդիկներին սովորեցուցած են քաղաքակրթութեան սկզբնաւորութիւնից ի վեր: Բայց բաւական չէ որ ձեզ ասեն ինչ որ կդած է, պէտք է որ դուք

մի ներգործական դեր խաղաք, պէտք է որ դուք կրկին սկսիք մի որ և իցէ կերպով ձեր հայրերի գործերը, պէտք է որ դուք անցնէք ձեր կարգին, այն ճանապարհով, որից նոքա զարհուրած են:

Ձէ կարելի գիտութիւնը տեղափոխել ձեռքից ձեռք անցնող տարակալի պէս: Այն ամէնը ինչ որ մարդիկը գտած են վեց հազար տարիից ի վեր, պէտք է որ դուք, ձեր յիշողութեան և ձեր մտքի ճիգով, նոցա իւրացնէք հինգ կամ վեց տարուայ միջոցում: Ահա այդ է որ այնքան բաներ կան երիտասարդութեան ժամանակ սովորելիք, Քաղաքակրթութեան ճարտարութիւնն է որ դաստիարակութիւնը երկարացնում է: Եթէ մեր հայրերը ոչ ինչ չգիտնային, մեր դաստիարակութիւնը կարող էր մի օրուայ մէջ վերջանալ: Աւայրենին իւր օրդիքը ուսումնարան ուղարկելու կարիք չունի, նոքա իւրեան պէս վայրենի պիտի լինին: Ընդհակառակը դուք կարիք ունիք ուսանելու այն ինչ որ մեծ մասիմատիկոսները, մեծ բնաւոյծները, մեծ բնագետները, մարդկութեան, այն է ձեզ համար, արած են: Պէտք է որ Եւկլիդեսի, Նեւտոնի, Լեյբնիցի հեռագոյնների գաղափարը ձերը լինի: Քաղաքակրթութիւնը իւր բոլոր գիտելիքով, մի անվերջ հարստութեան աղբիւր է, իւրաքանչիւրը այն տեղից կարող է ջուր առնել, բայց պէտք է որ անձամբ այն տեղ գտայ: Փոխանորդի ձեռքով ոչ ոք չէ կարող ուսանիլ:

Թէ հարուստ լիք աշխատ, դաստիարակութիւնը իւրաքանչիւրին անհրաժեշտ է: Բայց որդիքս, ձեզ համար նա աւանդուում ամենաբարեազդ պայմաններով: Ձեր առած դաստիարակութիւնը բոլոր դաստիարակութիւններից ամենագործնականն է, այն որ ամենալաւ կերպով միտքը ճշմարտութեան բնակեցնում է (*):

Ես չեմ կամենում Լիսիների մասին վատ խօսել, Աստուած հեռու պահէ, բայց այդ հաստատութիւններում, այն ինչ որ ամենից աւելի սովորեցնում են, դասական հնութիւնն է, այն է լեզուները, մատենագրութիւնը, պատմութիւնը: Մի այսպիսի ուսումն ինքն ըստ ինքեան շատ յարգելի է, բայց ոչ պատմութիւնը, ոչ լեզուները, ոչ մատենագրութիւնը, որոնք մարդիկների գործ են, չունին այն ստուգութիւնը, չունին այն անվերջ աջատութիւնը, որը ճշմարիտ գիտութիւնների բնաւորութիւնն է: Մարդիկները խարուում են, բնութիւնը չէ խաբուում երբեք:

Եւ մի և նոյն ժամանակ այն ուսումները, որ ձեզ տալիս են, նոքա են, որոնց դուք պիտի կարծաւորութիւն ունենաք ձեր աշխարհ մանկընդ ժամանակ: Ինչպէս Ջանսիոնի աշակերտ, ձեզանից պահանջում են լինել մաթեմատիկոսների, բնագետների, բնաւոյծների, նկարիչների: Ոչինչ ձեզ համար փոխուած պիտի չլինի կեաքի մէջ:

Անկասկած այս չէ բոլորը մալիս միմիայն մեքենագործ, վաճառական և գործատէր չէ, ամենից անուշ նա մարդ է, և բարոյական օրէնքներ կան:

(*) Բերարան վարժարանը իրական (professinelles) ուսումնարան է:

որ իւրաքանչիւր մարդ պարտական է ճանաչել և մեծարել: Այս կողմից է որ Լիսէի գաստարակութիւնը առաւելութիւն ունի: Եւ միշտ այն մարմնեմ գոյիս որ երիտասարդութեան համար մեծ օգուտ է կանխապէս ընտելանալ սովորելու անփոփոխ ճշմարտութիւնները և հաստատուն օրէնքները: Այդ բանը գաստողութեան ուղղութիւն է տալիս և ընաւորութեան հաստատութիւն: որը ոչ մի բան չէ կարող փոխարինել:

Գիտութիւնը իմանալ բաւական չէ, պէտք է գործնականապէս կատարել և ինչպէս ծերունի Մօնտէյնը ասում էր, պէտք է նորան իւր տունը տանել և նորան հետ լամուսնանալ: որովհետեւ եթէ դուք նորան գործնականապէս չկատարէք, նա այնպէս է որպէս թէ չլինէր:

Ի՞նչ պիտի անէիք դուք, եթէ մէկը ձեզ տար Վերսայի ուսմանց թանգարանի (murée) ցուցակը և ասէր. « Նստեցէք բակի մի անկիւնում սառեւրի տակ, կարգացէք այդ և դուք պիտի տեղականապէս ուսմանց թանգարանին »: Գուք պիտի ասէիք. « ի՞նչ ևս մի միայն պիտի տեղեկանամ ցուցակին »: Աւսմանց թանգարանին տեղեկանալու համար, պէտք է որ ես աւտեմ նկարները և նոցա ուսումնասիրեմ »:

Հաս լաւ, որդիքս առ հասարակ ձեր ուսումն ևս հարեանցի է, ուսումը ձեզ աւանդում են մի գրքի մէջ, և դուք տտում էք, « ես իմ գիրքը գոց գիտեմ, ես կարող եմ պատմել մի ծայրից մի ծայր: Օրինակի համար ես գիտեմ որ տասն անգամ հարիւր հազարը, մի միլիօն է անում »: բայց եթէ մէկը ձեզ ասէր. « Ի՞նչ է մի միլիօնը, ինչ ցոյց տուէր դաշտում մի միլիօն մարդու բռնած տեղը, կամ մի միլիօն ցորենի հասկերի բռնած տեղը »: դուք պիտի բոլորովին զարմանաք, ամենափոքր գաղափար չունենալով այդ բանի մասին: Միլիօնը դուք երբէք տեսած չէք:

Օգուտ քաղեցէք ձեր արձակուրդից, դուք ինքնին ձեզ տալու գաստարակութիւնը, ոչ թէ խօսքով, այլ գործով: Գուք մի վաճառական հայր ունիք և դուք տամարակալութիւնը սովորած էք: Աղաչեցէք ձեր հօրը որ ձեզ հաւատալ թղթակցութիւնը և տամարը, ես ձեզ ասում եմ որ դուք այսպիսով շատ գործեր պիտի սովորիք, որը չէիք իմանում, կամ թէ դուք պիտի մտածէք շատ բաների վերայ, որը ձեզ սովորեցուցած են: բայց ձեր մտքումը կենդանի չեն:

Ձեր շուրջը կան գործարաններ, արուեստանոցներ, փոքր տոնավաճառանոցներ և մեծ այս բոլորիս այդ բոլորի ամենազեղեցիկը ունիք: Այցելեցէք այդ բոլորին, գաստարակութեան հիմն է ճշմարտութիւնը տեսնել և նորան իւրացնել:

Գի վախճաք ամենափոքր մանրամասնութիւնների մէջ մտնելու, որ ոչինչ չլինի ձեզանից ցած և ոչինչ ձեզանից վեր: Մաթեմատիկական գիտութիւնների մէջ եղած ամենամեծ գիւտը այն է Նեւտօնինը, յառաջ է եկած մի նկատողութիւնից, որը մի տղայ կարող է անել ամեն օր: Լնատրայի ժանտափառի միջոցին Նեւտօնը գիւղ էր քաշուած: Տեսնելով մի խնձոր ընկնելու ժամանակ, նա ինքնիրենը հարց տալարկից, ինչո՞ւ

Համար խնձորը ընկնում է և ոչ թէ օգի մէջ բարձրանում։ Այս պարզ մտածմունքը նորա Համար ներկայ ժամանակի ամենամեծ գիտի սկիզբն եղաւ։

Դուք ևս կարելի է գիւտեր պիտի գտնէք։ Երբ որ նկատուին հարցոյքին թէ ինչպէս գտած էր նա աստղերի կարգը պատասխանեց. «նորա մասին մտածելով»։

Այլ որ ինքններեն մտածում էր փոխանակ մի գրքով բաւականանալու, կարող է մի օր դանել մի օր և իցէ զարմանալի գիտս ով որ իրերը ինքնիրենը չէ ուսումնասիրում, և զրքերի հետ է ծանօթանում և աւելի ոչինչ։ Պէտք է որ ճշմարտութիւնը ձեր հոգու մէջը մտնէ, եթէ ոչ ինչպէս որ Հորաս Մանը ասում էր, զրքերով բռնաւորուած մարդ նման է ցորենով բռնաւորուած էշին։ Ցորենը ընտիր կերակուր է բայց նորան ուտելու և մարսելու պայմանով։ Եթէ մէկը նորան վերան տանելովը բաւականաւոր ինչի՞նչ է նման նա — Տրազաց գնացող էշին։

Մի գործնական ուսում կայ որը ես առանձնապէս պատուիրում եմ։ Մենք մտաւորական օրէնքների մասին խօսած ենք, բարոյական օրէնքների մասին ևս խօսինք։ Դուք կ'մշտնէք ձեր ընտանիքները, բարոյական օրէնքը գործնականապէս կատարելու պատեհք բոլորովին պատրաստ է։

Չեղ հետ յաճախ խօսած են յարձակման գնացող զինուորի զիւցաղնական գործերի մասին, այն նաւաստիի զիւցաղնական գործերի մասին, որը երբ տեսնում է ալիքներով կոծուած մի նաւ, պատրաստ ժայռի վերայ խորտակուելու, իւր կեանքը վտանգի մէջ է գնում ալիքոծուածնեին ազատելու համար, ձեր սիրտը ծմբուած է այս պատժութեան վերայ, դուք ձեզ խոտորացած էք լինել մի զիւցաղն, այս շատ լաւ է։ Ապրը դուք ձեր ընտանիքի մէջ պիտի լինէք, ձեզ պիտի չխօսին յարձակուելու մասին, և ոչ գ'ալու միայնակ ծովի հետ մրցելու, բայց ձեզանից պիտի պահանջեն ձեր եղունգները չկրծել, կամ գնալ պառկել երեկոյեան ատանց վիճարանութիւնների անկողն, որովք երբեք ամբողջ ժամը են աւուում, ի մեծ զուարճութեան օտարականների։ Սկսեցէք փոքր գործերում, զիւցաղն լինելով։ Չեզանից փոքր մի եղբայր ունիք։ Սովորեցուցէք նորան ինչ որ գիտէք, օգնեցէք նորան, սիրեցէք նորան, և դուք պիտի զարմանաք բարոյական օրէնքներից զլիաւոր յայտնագործելով։ Երջանիկ լինելու ամեն ապահով միջոցը, ուրիշներին երջանիկ անելն է։ Երբ որ մարդ ինքն իրեն սիրում է ամեն բանից աւելի, նա միշտ վրիպանքներ ունի, նախ նա ինքն իրեն միշտ գոհ չէ գտնուում, և ուրիշները աղմկում են մեր ցնորքն, բայց երբ մարդ ուրիշներով զբաղուում է, բարիք անելու և երջանիկ լինելու միջոցները չեն պակասում երբէք։

Ահաւասիկ այն խորհուրդները որ ես ձեզ կ'ամենում եմ տալ, ես աւելացնում եմ որ, բարեբախտաբար ձեզ համար, դուք ծնուած էք աշխարհի ամենընտրեալ դարում, այն մարդի համար որը պարտական է ինքն իրեն բայց անել իւր ճանապարհը։

Եթէ, փոխանակ այսօր ձեզ հետ խօսելու, հարկը տարի առաջ այդ բանը արած լինէի, հաւանական է որ ես ձեզ ամենից աւելի պիտի յորդորէի զո՛հ լինել ձեր վիճակից և նորանից զուրս չգալ: Հասարակութիւնը դասերի էր բաժանուած. աղնուականը երեւիլի պաշտօնեայ էր, քաղաքացիներու մէջ էր մի ո՛ր և իցէ տուրքով կամ իւր փոքրիկ եկամուտով, Գիւղացին միշտ զիւ զացի էր, զործաւորը՝ զործաւոր, և մեծ աշխատանքով կարող էր նա վարպետ լինել: Խոհանութիւն էր այն պայմանից զուրս չգալ, որ տեղ բախտը ձեզ հաստատած էր ձեր ծնած ժամանակ:

Այսօր ուրիշ տեսակ է պատուաւ որ միջոցներով, աշխատութիւնով և անտեսութեամբ բարձրանալու փառասիրութիւնը ոչ միայն օրինաւոր է այլ և անհրաժեշտ: Այլ ևս չեն խօսում այսպէս. «Նա փառասեր չեմ, ես յառաջանալու չեմ՝ հեռեւում», ես կամենում եմ մնալ այնտեղ ուր բախտը ինձ դրած է»: Գուք ձեր ետեւը մարդիկ ունիք, որոնք ձեզ պիտի ջրեն և պիտի ջարդեն: Պէտք է յառաջանալ աշխատութեամբ, ճարտարութեամբ, բոլոր ճիւղերով, որը մի մարդ կարող է տնել: Եւ այն աղայքներն վիճակից աւելի լաւ ինչ բան կայ որոնք, ինչպէս գուք, զիտեն որ միայն աշխատութեամբ կարող են յառաջանալ: Անկասկած կան ձեզանից շատ աւելի հարուստներ, և գուք ձեզ ասում եք, նոքա առաւելութիւն ունին: — Այ, այդ անտառելութիւն է, և ինչպէս որ տեսում է մի Ամերիկացի. «զիտութիւնը իւր որդիքը սնուցանում է մի զրգալով, որ ոչ մի ժամանակ արծաթեայ չէ»:

Աշխատութեան անհրաժեշտ լինելը զգալուց և կանխապէս յառաջանալուց աւելի լաւ բան չկայ: Գուք կարելի է տեսնել տարի է ի վեր մի պաշտօն ունիք, և ձեր վիճակը պիտի սկսուի մինչդեռ ձեզանից աւելի, հարուստ երիտասարդներից մինը դեռ ինքնիրեն պիտի հարցնէ թէ ինչ ընթացք նա կարող բռնել:

Նա չպիտի վերջացնեմ այս ճառը, ատանց շնորհակալ լինելու ձեր հայրերից և մայրերից, նոքա հասկացած են թէ ինչ է զատարարականութիւնը, նոքա զգացած են անհրաժեշտութիւնը իւրեանց որդիներին տալու աւելի լաւ մի վիճակ, քան թէ այն որ առհասարակ տրուում է, երբ մարդ իւր անձնական ճգիրով է սահմանափակուած: Նոքա ձեզ համար զոհեր արած են, և յաճախ նշանաւոր զոհեր: Այդ բանը բաւ է այդ բանը զեղիցիկ է:

Ամեն անգամ որ Աստուած մի երեխայ է ստեղծում, ինձ թնուում է որ ես լուր մեմ ծննդոց զրքի այս մեծ խօսքը. «Եղիցի լոյս»: Այս մանուկը յայտնի պէտք ունի, նա ճշմարտութիւնը ճանաչելու պէտք ունի, աշխարհի մէջ իւր ճանապարհը բաց անելու պէտք ունի, բայց պէտք է որ մի հօր ձեռքը բռնէ նորանը և նորան առաջնորդէ, եթէ այս ձեռքը պակասի մանուկը շատ անգամ կորսուում է:

Երջանիկ է հայրը, երջանիկ մայրը, որ հասկանում է այսպէս լաւ իւր պարտքը: Եթէ մէկը մեզ ասէր որ, առանձն երկու ժամուայ մէջ, այս արդայքների բախտը վճռուած պիտի լինի, թէ ոմանք երջանիկ պիտի լինին:

ոմանք զԺբադդի մի քանիսը առաքինի, միւսները մնլի իւրեանց կեանքի մնացորդում, ինչպիսի ուշադրութիւն պիտի դարձնէինք մենք բոլորն դէպի այսպիսի մի վճիռ: Յայտնի է, որ տասներկու ժամը կամ տասներկու տարին գործին ոչինչ չեն անում: Տասներկու տարիից առաջ այս վճռուած պիտի լինի. նա որ իմաստունն և բարի է եղած մինչև իւր տասն հինգերորդ տարեկան հասակը, հաւանական է, որ նոյնը լինի բոլոր իւր կեանքում: Մանկութիւնը վճռողական վայրկեան է, լաւ է մի հօր և մի մօր համար այդ բանը հասկանալ և ինքնիրեն զրկել ամեն բանից, իւր որդիքներին մի լաւ դաստիարակութիւն տալու համար:

Իսկ ինչ վերաբերում է ձեզ, իմ բարեկամներ, ես ձեզ չպիտի թողում առանց վերջին մի խորհուրդ տալու: Կեանքը բացուելու վերայ է, կամ աւելի լաւ է ասել, նա ձեզ համար արդէն սկսուած է, նոյն իսկ, այժմեանից պէտք է ձեզ ընտելանալ ժամանակը լաւ գործածելու, ձեր կեանքը կանոնաւորելու:

Յիշում եմ, որ կարգացի մի ամերիկական օրագրում հետեւեալ ազդարարութիւնը, որ իմ աչքիս է զարկած, որից ես փորձել եմ օգուտ քաղել, և որից և դուք կարող էք օգտուիլ:

Երկու ոսկեայ ժամ կորսուած է իւրաքանչիւրը վաթսուն անդամանդեայ վայրկեան ունենալով: Նոցա ձեռք ձգողին վարձ չեն տալիս, որովհետեւ երբեք պիտի չդառնան:

Եւ ի՞նչ կարող է մարդ անել մի ժամում: Մեծ գործեր: Ես այժմ ձեզ մի օրինակ մէջ կբերեմ:

Այժմ Ամերիկայում մի մարդ կայ, որ կոչուում է Նլիհիւ Բիւրի. Տասն հինգ տարեկան, նա հասարակ դարբին էր: Նա անկատար դաստիարակութիւն առած էր, բայց սակայն այնքան լաւ, որքան կարող են տալ Ամերիկական ուսումնարանները: Նա ուժով էր և այնքան հանճարեղ, որքան գործունեայ: Գարբնութեան ժամանակ նորա մէջ մի զեղեցիկ գաղափար ծնուեցաւ, այն է Լատիններէն սովորել, նա ժամանակ չուներ տանը սովորելու: Առաւօտեան պէտք էր որ, կանուխ դարբնոցում լինէր, երեկոյեան նա սաստիկ յոգնած էր: Գիտէք ՞ո՞ր վայրկեանը ընտրեց Լատիններէն սովորելու համար: Ինչպէս դարբին, նա երկաթը կրակի մէջ էր դնում և պէտք էր որ երկաթը տաքանար: Այս միջոցի ժամանակն էր որ նա Լատիններէն սովորեց, Յետոյ նա նկատեց որ ժամանակ ունէր ուրիշ բան սովորելու և մի տարուայ մէջ նա Յունարէն սովորեց, դարբնելով երկաթը երբ տաք էր, և կարգալով Հոմերոսը երբ երկաթը պաղ էր:

Ամէն բանի մէջ առաջին քայլն է որ նշանաւոր է: Երբ Նլիհիւ զիւրին սովորեց Լատիններէն և Յունարէն, նա ինքն իրեն տեսց, «Ամէն առաւօտ ես անգլիներէն Աստուածաշունչ եմ կարդում: Ինչու համար ես չպիտի կարդամ բնագրում: Ես եբրայեցիներէն կսովորեմ, ես կերթամ Արևելք, Ասորիք, այնպեղ ուր եբրայեցիներէն մօտիկ լեզուներով են խօսում, ես նաւաստի պիտի լինիմ ապրելու համար, և ես պիտի սովորեմ եբրայեցիներէն և Արա-

բերէն»։ Նա այս մտքի վերայ էր երբ պատահեց իւր քահանային և նորան յայտնեց իւր միտքը։ Քահանան նորան ասաց. « Ինչու համար դու պիտի նաւարկես։ Համալսարանում Արաբերէն, Եբրայեցերէն քերականութիւններ կան։ առանց քս տնիցը դուրս գալու։ դու կարողես սովորել այն ամենը, ինչ որ կկամենաս »։ զարբիւրդ այս խորհրդին հետեւեց։ այս բազմալեզուագէտ զարբիւրդ այսօր քառասուն հինգերորդ լեզուն է սովորում։

Այդ բանը, ինձ պիտի ասէք զուրկ միայն օտար երկրում է տեսնում։ Ոչ, որդիքս, ես մի եղբայրակից ունիմ՝ ճեմարանում, ես կարողմ։ իւր անունը տալ առանց նորան մատնելու։ այն է ոյ. Յուլիանոս ուսուցչապետ Փրոմսական կօլիժում։ Նա ինձ պատմած է շատ անգամ. որ նա Օռլիանի փոքր սիմոնարիայում աշակերտ էր և արձակուրդի ժամանակ չունենալով ընտանիք և մի անեղիք գործ, նա սովորած էր Անգլիերէն մի բազբօվ և մի գրքով, որը նա պատահամբ գտած էր։ Հետեւեալ տարին նա սովորեց Գերմաներէն մի և նոյն կերպով, և այսօր նա կատարելապէս գիտէ տանհինգ կամ քսան լեզու։ Ոչինչ չկայ որ մարդ չկարողանայ անել, միայն թէ գիտենայ օգուտ քաղել իւր ժամանակից, որը բոլոր երևուածիս այդքան շուտ է անցկենում։

Աերջապէս այս է իմ եզրակացութիւնս մտածեցէք, որ ձեզ լուրջաբար ուսած չէ անփոփոխ մնալ։ Իւրաքանչիւր մարդ ճանապարհ ընկած մի զինւոր է։ Բոլոր հարցն է գիտնալ թէ զուրկ պիտի բարձրանաք, թէ պիտի իջնաք։ Եթէ զուրկ պատուաւոր անձինքնիր, անտես աշխատասէր, հանձարեղ լինիք, յայտնի է որ զուրկ ձեզ պիտի բարձրացնէք պատուի և բախտի ճանապարհի վերայ։ Եթէ զուրկ վատնէք ձեր ժամանակը, ձեր փողը, ձեր առողջութիւնը, զուրկ պիտի իջնաք, և քսան տարուայ մէջ մի անգունդ պիտի լինի նորա մէջ, որ միշտ բարձրացած է և միւսի մէջ, որ միշտ իջած է։ Իւրաքանչիւր մարդ ծնած է բարեգործ կամ չարագործ իւր և իւր նմանների համար, պէտք է ընտրել, և ես կարիք չունիմ ձեզ ասելու ընտրեցէք։ Չեք ընտրութիւնը եղած է։ Յաւաջացէք ուրեմն, միշտ կուսելով, մտածեցէք նորա մասին, որ զուրկ երախտապարտ էք ձեր ծնողներին, ուսուցիչներին, որոնք ձեր աչքերը բացած են ճշմարտութեան համար։ Երբէք մի՛ մոռանաք, որ ձեր ճշմարիտ բարեբարները նորա են որոնք ձեզ զատարակութիւն են տուած և որոնք ձեզ ցոյց տուած են պատուի և առաքիկութեան ճանապարհը։

Գ. ձեմ. Զ. դատարանի աշակերտ

ՅԱԿՈԲ ՊԵՔԱՐԵԱՆ.

ՀԻՒԱՆԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱԳԵԻՒԲՆԵՐԸ.

Պէտքէ խոստովանել, որ մեզանից շատ քչերը ուշադրութիւն են դարձնում իւրեանց սեփական առողջութեան վերայ: Մի անգամ մի փիլիսոփայի ասացին, թէ նորա տունը այրւումէ. նա պատասխանեց «այդ իմ գործս չէ, կնոջս ասացէք»: Նորա կտրծիքով տունը կնոջ մասնաւոր սեփականութիւն է: Մի և նոյն կերպով մեր հասարակութիւնը իւր առողջութիւնը բժշկների մասնաւոր սեփականութիւն է համարում: Թողնում է որ նոքա դան հարցման իւր հիւանդութեան համար, իսկ ինքն պարապում է իւր գործերով: Նա նորան է թողնում իմանալ իւր հիւանդութիւնները և բժշկել նոցա, իսկ ինքը ձեռքը խաչած նայում է, բժշկի ձայնին կարեւորութիւն տալով միայն այն ժամանակ, երբ պէտք ունի, նա միայն կարօտութեան միջոցին է դիմում նորան, առանց աշխատելու որ կեանքը աւելի լայնացնէ, որ իւր տիֆերը, տենդերը, թոքատխները, կարմրութիւնը բոլորովին վերջացնեն, որ որչափ կարելի է աւելի քիչ հիւանդանան: Բժշկից խորհուրդ հարցնել, ինչպէս պէտք է իւր տունը շինէ, դաստիարակ է իւր մանուկը, ճանապարհին ինչպէս պիտի պահէ իւրեան, ինչպէս կողմէ իւր ընտանեկան կեանքը — այսպիսի բարեկամական խոսակցութիւններ անել բժշկի հետ — նա իւրեան անպատուութիւն է համարում:

Այսպիսով հասարակութեան կտրծիքով բժիշկը պիտի իմանայ հիւանդութիւնները և բժշկէ նոցա. նա բժշկից ուրիշ բան չէ պահանջում, նորա կտրծիքով մնացածները նորա խելքի բանը չեն: Սա դեռ բաւական չէ դուրս է գալիս մի սկիզբի և հաւատցնում է հասարակութեան, թէ հիւանդութիւնների մեծ մասը առանց դեղերի և առանց բժշկի մասնակցութեան կարող են անցնել:

Դեռ մինչև այժմ, մեզանից շատերը վշտով են յիշում այն երջանիկ օրերը, երբ բժիշկ կանչելը «արիւն ատնել» էր նշանակում, երբ իւր բժիշկները արիւնարբու գազանների նման նշտաները կամ տղրուկներով լի ամանները ձեռքնին բռնած այս կողմը այն կողմը շրջելով արիւն էին ատնում, երբ հարիւրաւոր և հազարաւոր մարդիկ զոհէին գնում բժիշկների այս վարմունքին: Այժմ անցել է այն ժամանակը, շատ քիչ բժիշկ կարելի է գտնել, որ զինաւորուած լինի նշտարով, նա այժմ մօզա չէ, այժմ բժիշկները աշխատում են, գլուխ են ճաքեցնում, այս աշխարհից այն աշխարհքն ընկնում, դեղեր փնտրելու համար, այս ինչ կամ այն ինչ հիւանդութեան միջոց գտնելու համար. բժշկականութիւնը մեծ մեծ քայլերով առաջ է գնում, զանազան դիւտեր է անում, զանազան բժշկական համալսարաններ, ճեմարաններ, հիւանդանոցներ, դեղարաններ է շինում, հասարակութեան առողջութեան վերայ հոգալու մասնաժողովներ են կազմվում և մեղք դարձնալ տեսնում ենք, որ լինում են այնպիսի քաղաքներ,

ուր բազմաթիւ բժշկական հաստատութիւններ և երևելի բժիշկներ կամ լինում են այնպիսիները ուր սորանցից շատ քիչ կան բայց մենք միևնոյն ժամանակ տեսնում ենք, որ առաջին քաղաքի մէջ հիւանդութիւնը և մահը աւելի սաստիկ է քան թէ երկրորդում, տեսնում ենք որ շնայելով երկու երկիր կամ քաղաք մի և նոյն բարեխառնութեան կլիման ունին, բայց մինի մէջ շատ հիւանդութիւն և մահ է պատահում քան միւսում:

Այս փաստերը աչքի առաջ ունենալով, մենք հետեցնում ենք, որին և համոզուած ենք, թէ մարդկութեան հիւանդութեան և մահուան աստիճանը կախումն ունի հասարակական կենցաղավարութեան պայմաններից, թէ այս պայմանները կարող են տեսակափոխուել անվերջ և անսահման, և թէ այս պայմանների փոփոխուելովը, անպատճառ փոփոխվում են և այն երևոյթները, որոնք նորանցից կախումն ունին, այսինքն, հիւանդութիւնը և մահը: Մենք սորանով կամենում ենք ասել, և ասել խորին համոզմունքով, թէ մարդիկների անսուղիքութիւնը և մահը մինչև մի որոշեալ աստիճան նոցա ձեռքն է, նոցա անմիջական իշխանութեան է ենթարկուած և կատարելապէս և անկասկածելի կերպով կախումն ունի նորանցից: Մենք կամենում ենք համոզել, և համոզվել կատարեալ հաւատով, թէ միայն բժշկականութիւնը, ինչպիսի կատարելութեան և հասնէր, չի փրկում մարդկութիւնը նորան լափող չարիքից, այլ միայն նախապաշտպանողական բժշկականութեամբ, որ նոյն է կենցաղավարութեան բարեբանմամբ կարելի է հասնել այդ նպատակին:

Նախապաշտպանողական բժշկականութիւնը, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ կուլտուրան: Այս բառը մի քիչ պարզենք:

Մարդի և ընդհանրապէս ամեն կենդանու կեանքը երկու սկզբունքների փոխադարձ ներդրոծութեան արդիւնքն է, այսինքն, կենդանի կազմուածքն (организмъ) ամենափոքր խոտից սկսած մինչև արարածների թագաւոր — մարդը և շրջապատող միջոցի (среда): Այս երկու սկզբունքները շատ սերտ կապ ունեն միմեանց մէջ. որչափ լաւ պայմանների մէջ է գտնվում արտաքին միջոցը, այնչափ ևս երկարատե և լաւ է անցնում կազմուածք կեանքը. որչափ վատ են գոյութեան արտաքին պայմանները, այնչափ կարճատե դառն և ցաւալի է կազմուածք աճումը: Սորանից երկու բան են առաջ դալիս, այն է, որ բարեբուած կազմուածք կատարելութեան է տանում, իսկ նորա պակասութիւնները յառաջացնում են խանդարմունքներ: Այս հզօր և անփոփոխ կանոնը ամենալաւ կերպով բացատրումէ Դարվին, Ուրեմն դիմենք նորան, տեսնենք նա ինչ կասէ: Նա ասումէ որ ձին կարող է զարգանալ և վերին աստիճանի կատարելութեան հասնել թէ Ամերիկայում, թէ Անգլիայում, թէ Արաբիայում, և թէ ամեն տեղ, թէ ցուրտ թէ բարեխառն և թէ տաք կլիմայի տակ, միայն թէ հարկաւոր է այս բանի համար նորա վերայ լաւ հոգ տանել, նա հաստատում է որ էշին իւր հասակի և ուժի նկատմամբ կարելի է աւելի կատարելագործել, այս բաների վերայ հիմնուած նա իրաւունք է ստանում ասել, թէ էշի միւս յատ-

կուժիւններն ևս կարող են բարեփոխել ընտրութեամբ արուի: «Անգլիայի և Տիւսիտային Ամերիկայի եղբի կարճահասակութիւնը աւելի վատ հոգացողութեանց է, քան թէ ցրտից»: Դարվինը՝ բնական գիտութիւնների ուսումնասիրութեանը նոր ուղղութիւն տուաւ: Նոցա հետաքրքրելի արու և կալուրայի նշանակութիւնը բարձրացրեց: Նա հակառակ մինչև իւր ժամանակ տարածուած կարծիքին հաստատեց, որ մարդը իւր ցանկութեան մինչև իսկ քմահաճութեան համաձայն կարող է կենդանիների կազմածի զանազան մասերը փոփոխել, և նոցա յարմարացնել յօգուտ իւր: Նա հաստատեց, որ կենդանու կազմածը իւր մէջ ոչինչ մշտական և անփոփոխելի չունի: Նա հաստատեց, որ կուլտուրան այնպիսի մի կրկնայի գործիք է, որով միայն կարելի է բարիք վայելել, որ կանոնաւոր ընտրութեամբ կարելի է հրաշքեր գործել, որ առատ կերակուրը՝ շատ ցեղերից յետոյ ազդեցութիւն է տնում՝ սերունդի բազմանալուն և այլ բաների վերայ: Նա ասում է, որ ընտանեցած ճագարն, գերութեան մէջ ապրելով, զանազան վտանգներից խուսափելու և կերակուր պտուելու համար, չէր կարողանում իւր միտքը բնազդու մեները, զգացումները գործածել և կամուր շարժումներ անել: մենք կատարեալ իրաւունք ունինք ասելու թէ նորա ուղեղը չափազանց քիչ էր պարապում, ուստի և նա փաստեց: Մենք՝ այսպիսով տեսնում ենք, որ կազմածի ամենակարեւոր գործարանն ևս փանգործագրութեան շնորհով, ընդհանուր կանոնին ընթարկուելով, փոքրանում է: Ուրիշ խօսքերով, սորանից հետեւում է, թէ ստրկութեան մէջ ապրող ազգերը չեն կարող մտաւորապէս զարգանալ և քաղաքակրթութեան ոչնչաստիճանին հասնել, որին հասնում է ազատ ազգը և մարդ՝ իւր ուղեղին համապատասխան կերակուր չտալով, բթանում է և յիմարանում:

Ինչպէս քիչ է բնական չէ, որ նա ցոյց տուաւ կուլտուրայի՝ իբրև ցեղի բարեփոխման և կատարելութեան ամենալաւ միջոցի ուժը և նշանակութիւնը, որ կուլտուրան միջոց է տալիս հակառակել արտաքին անյաջողութիւններին, այլև նա ցոյց տուաւ որ միայն լաւ կուլտուրայի հետեւանքն է, կեանքի զանազանատեսակ արտաքին պայմաններին յարմարացումը: Սորա փոխանակ եթէ որ կուլտուրան արհամարհանքի մէջ է, եթէ որ յարմարցումը անմտութեամբ է լինում, կենդանական և բուսական անտեսաւարութեան մէջ յառաջանումէ բոլորովին հակառակ երևոյթ: Այն ամենը ինչ, որ կուլտուրայով չի առաջնորդվում, ինչ որ դէպքերի բնական ընթացքով չի կատարվում, դառնում է նախնական վայրենի, կոպիտ և կար դրութեան: Դարվինը այս երևոյթը բեկեքէ՝ օրէնք է տնտեսում:

Մարդն ևս հպատակում է մի և նոյն օրէնքներին, լաւ կուլտուրայի միջոցով մարդի Ֆիզիքական և բարոյական վիճակը բարեփոխում է և կատարելագործվում: իսկ հակառակ դէպքում՝ ենթարկվում է բեկերսի օրէնքին, այսինքն դառնում է դէպի իւր նախնական դրութիւնը: Այսպեղ ևս ապացուցանում է մի և նոյն բանը, նա ասում է, «եթէ որ և իցէ ազգի նորա կեանքի զանազան շրջաններում իւրաքանչիւր անհատի մարմնակազ-

մութեան ճշմարիտ պատկերը և ճիշտ կենդանագիրը միմեանց հետ համեմատելը մենք կոտորակներ որ ազգի արտաքին նշանները բոլորովին համապատասխան ին նորա կուլտուրայի զարգացման յառաջադիմութեան, անշարժութեան և յետադիմութեան հետ։ Աւելի պարզ դեպքերից մի քանի օրինակ բերենք։ Լատամ մի աղիւսակ ունի, որի մէջ ցոյց է արուում թէ հին Շոտլանտացիների ջանքի բովանդակութիւնը աւելի փոքր էր քան թէ նորերինը, որը քաղաքակրթութեան ուղղակի և անընդմիջական հետեւանքն է։ Աբբա Փրէրի փորձերով դառն է որ մարդկային նախնական ցեղի ծոծրակը աւելի է զարգացած և ծակաւոր աւելի հարթ է, և որ քաղաքակրթութեան յառաջագիմութեամբ ծակաւոր աւելի դուրս է ընկնում, իսկ ծոծրակը բնագիտական աւելի հարթանում։ Այսպիսի փոփոխութիւնը շատ դանդաղ է կատարւում։ Տը Սալլը հաստատում է, թէ վայրենի ազգերը համեմատաբար աւելի մեծ բերան և հաստ պոօշներ ունին քան թէ քաղաքակրթեալ ազգերը։ Նրբացած բարբրէ բազմակողմանի գործունէութիւնը փափկացնում են կոպտութիւնը, մեղմացնում խտտութիւնը և քնքշացնում կոպիտ ձևերը, որչափ որ և իցէ ազգի մատուորական զարգացումը սովորէ այնչափ և սո նա գտնւում են նախնական դրութեան մէջ, այնչափ և սո նա ներթափանցում արտաքին բնութեան ազդեցութեանը և զոյութեան արտաքին պայմաններին։

Աորա ճշմարտութիւնը կարելի է ապացուցանել շատ փաստերով։ Այսպէս, եթէ մի ամբողջ ազգի գոյութեան պայմանները շատ պարզ են և նորա գործունէութիւնը նորա մէջ է կայանում, որ իւր կոպիտ ֆիզիքական պահանջներին բաւականութիւն տայ, այն ժամանակ այդ ազգի իւրաքանչիւր անհատը ներկայացնում է չափադանց հետաքրքիր արտաքին նախնութիւն և սա առաջ է գալիս նորանից որ ուղեղի ընթացքը առաջադիմութիւն չառնելով դեմքին միատեսակութիւն է տալիս։ միայն կրթութիւն կազմածի զարգացմամբ և կրթութեան տարածմամբ առաջ է գալիս տարբերութիւն ու բազմաեսակութիւն։ Այս երևոյթը պատահում է ընտանի կենդանիների մէջ ևս, որոնց արտաքին տեղերը աւելի վայելուչ է և հաճելի քան թէ նոյնացեղ վայրենի կենդանիներինը, և սա առաջանում է այդ կենդանիների մարդկան աւելի մերձաւոր չինելուցը, յայտնի է որ եթէ Ներուպացիներէ որևէ կերպով ընկնում են վայրենիների ձեռքը, նոքա ընդունելով նոցա բարբրէ կոպիտ ձևերը և նոցա կեանքի եղանակը կորցնում են իւրեանց առաջնայ դեմքի գծագրութիւնը, այնպէս որ վերժուար է լինում որոշել նորան վայրենիներից։ Ընդհակառակը, եթէ որ և իցէ վայրենու որդին ծնունդէ ազատութեան մէջ նորա դեմքի զծագրութիւնը գեղեցկանում է, նորա աչքերը աւելի աղղու են լինում, նա ունենում է աւելի ազատ վարմունք և քնքոյշ կազմութիւն, քան թէ նորա ստրկութիւնից դարձած ծնողներից։ Նկարված է, որ որչափ աւելի անկախութիւն է տրուում Իսմայիլայի բնակիչներին, այնչափ աւելի են աճում նոցա անձնական արժանաւորութիւնը ճանաչելու զգացմունքը։ Սինեկը

Լիւէսին ասաց. «Այժմ, ինչպէս որ առաջ էր, սեւերին չպէտքէ վշտացընել. նորա այժմ կարող են մտածել, լռել և անտել Սիպիակներին» ոչ վատ, նորա առաջուանից աւելի և աւելի խեղալի են այժմ և չկրնան աւելի»:

Ահա այսպիսին է կուլտուրայի ազդեցութիւնը մարդկավերայ: Մենք ասացինք, թէ մարդը ենթարկուած է ինչպէս կատարելագործութեան, նոյնպէս և Նէվէրսի ազդեցութեան: Կարօրս Փոխորդ Նիւթեր հաւաքեց մեկրոցէֆալներին այսինքն այնպիսի մարդիկներին մասին, որոնք իւրեանց փոքրիկ սակաւ զարգացած գլխովը ուղեղի քանակութեամբ և յատկութեամբ աւելի նմանում են կենդանիներին: Նա նոցա մը տեսնում է մարդկային բնութեան յետադիմութեան ձգտումն, այս երևոյթը նա համարում է կուլտուրայի պակասութեանց հետեւանք, սա ամենապիղծականն որին հասնում է մարդս ամբողջ սերունդների վատ վիճակի պատճառով: Սա շատ տխուր և խրատական է. նա ցոյց է տալիս, թէ մարդկային բնութիւնը մինչև ինչ աստիճանին կարող է ապականուել: Եթէ որ մարդկութիւնը կարող է համակրութիւն և յարգանք վայելել նորա համար, որ նա իւր երկար գոյութեան ժամանակ տեղծեց այնպիսի չափազանց զարմանալի և մեծ խելք, ինչպիսի էր Պարմին, և այնպիսի բարոյականութեան կատարելութիւն, ինչպիսի էր Պարիբալդի միւս կողմից նա գրգռում է սարսափ և զրուանք իտիօսների, ապուշների (cretin), մեկրոցէֆալների առատութեամբ, որոնցով, լի է բոլոր քաղաքակրթիւնը աշխարհը: Ահա ասիկ երկու ճանապարհ, որոնցով, գնալը բոլորովին կախում ունի մարդից — կատարելութեան, կուլտուրայի ճանապարհ և անորոշ բեկէրսի. . . ճանապարհ:

Այսպիսով ուրեմն կուլտուրան *), բառի ընդարձակ նշանակութեամբ, մարդին միջոց է տալիս, ամեն տեղ ամեն կլիմայի տակ ապրիլ, միմայն կուլտուրայով է, որ մարդս թէ գետի, թէ լճի, թէ ծովի և թէ Ովկիանոսի վերայ կարող է իւր բնակութիւնը հաստատել: Կուլտուրան սովորեցրեց բնութեան ամեն թագաւորութեանց, մանաւանդ բուսական և կենդանական թագաւորութեան նիւթերը մշակել, զանազան գործուածքներ գործել և նորանցից զանազանատեսակ հագուստ պատրաստել, և նոյնիւրով եղանակին հագնիլ կամ մինը կամ միւսը և այդպիսով պահպանել իւր մարմնի առողջութիւնը, իւր կազմածի բնական ընթացք և տաքութիւնը: միմայն կուլտուրայով է որ մարդս հասնում է բնական հասակին և ամենտեսակ կլիմաների տակ հաւասարաշափ լաւ է զարգանում մաւաւորապէս և ֆիզիքապէս և համարեա թէ մի և նոյն ժամանակ է հասնում սեռական զարգացման: Աւերջապէս մարդի համար ամեն օգտակար բան կատարւում է կուլտուրայի օգնութեամբ: Եւ թէ մարդիկ ինչով են զանազան-

(*) Մենք կուլտուրայ տեսելով հասկանում ենք մարդի գոյութեան արտաքին պոյմանքի ուսումնասիրութիւնը եւ նոցա յօգուտ իւր գործածութիւնը:

ում՝ կենդանիներից՝ հարցումեն, մենք անանց դժուարանալու կպատասխանենք — կուլտուրայով: Մարդին բնութեան տէր է անում՝ կուլտուրան, նա իշխում է բնութեան վերայ: Հպատակեցնում նորան իւրեան, ճնշում է, ձեւափոխում է նորան, գործածում է նորան իւր պահանջներին, միմեայն կուլտուրայի օգնութեամբ: Ահա այսպիսի է կուլտուրայի բարեբը: Բայց վա՛յ նորան, ով պակասութիւն ունի կուլտուրայի մէջ, ով նորա կարող միջոցներից օգտւում չի քաղում, որովհետեւ նա իւր բնութեան հետ ունեցած պատերազմը երկար չի կարող շարունակել, կյաղթուի և վերջապէս նորան զոհ կերթայ, և այս բանը լինում է կուլտուրայի պակասութիւնից: Յոյց տանք թէ կուլտուրայի երկու պակասութեան կորստական հետեանքները սովի (քաղցածութիւնը) և աղքատութեանը, այս երկու տարրերը ինչ տարափելի չարիք են պատճառում:

Վերջին ժամանակներս բժշկները շատ մեծ ուշադրութիւն դարձրին հիւանդութիւնների աղբիւրների վերայ: Շատ ժամանակ չէ որ այդ բոլոր հիւանդութիւնների աղբիւր էին համարում կլիման, բայց շատ փորձերը ցոյց տուին, որ լաւ նիւթական պայմանների մէջ կարելի է ապրել ամենախոտակ կլիմայի տակ, գտան, որ բոլոր թշուառութիւնների պատճառը բնկերական (социальный) կեցութիւն է:

Մարդի կանոնաւոր և բնական գոյութեան նորա ֆիզիքական և մտաւորական լաւ զարգացման համար, անպատճառ հարկաւոր է արտաքին շրջապատող միջոցի (среда) որոշեալ պայմաններ: Մարդի նորա ծնուկը օրից սկսած մինչև նորա գոյութեան վախճանը, հարկաւոր է որոշեալ քանակութեամբ և յատկութեամբ կերակուր: Բացի այս, կերակուրը՝ իւր քանակութեամբ և յատկութեամբ, համապատասխան պէտքէ լինի նորա հասակին, տարուայ եղանակին, բայց ոչ երբէք նորա բարեբախտութեանը, բնախօսական պահանջները հարստութիւն կամ աղքատութիւն ամենին չեն ստուգուի, և նոցանով առաջնորդուի չեն կարող: Առաջինը պահանջներին բաւականութիւն է տալիս, իսկ երկրորդը նոցա ճնշում է: Ուստի եթէ անախկինը լաւ կերակուրը և ուլիւրը իւր համար է պահում, իսկ վատերը և անպէտքերը միտնելին է կերցնում, սորա պատճառը բնախօսական (физиологический) պահանջների տարբերութիւնը չէ, այլ բնկերական դրութեան տարբերութիւնն է: Մարդի ծնած օրից մինչև իւր կեանքի վերջը՝ նորան հարկաւոր է որոշեալ քանակութեամբ մարմնի օդ և որոշեալ յատկութեամբ յարկաւոր բնակարան:

Նորան նոյնպէս հարկաւոր են հանդերձ և կօշիկ Այս բոլորը համապատասխան պիտի լինին ինչպէս հասակին և սեռին, նոյնպէս և մանաւանդ տարուայ եղանակին: Մարդին նոյնպէս հարկաւոր է աշխատութեան և հանգիստի ժամանակի որոշումն, ինչպէս հանգիստը նոյնպէս աշխատութիւնը՝ կազմածի ֆիզիքական և մտաւորական կանոնաւոր ընթացքին՝ անհրաժեշտ պահանջներ են: Ո՛վ կամենումէ աշխարհի մէջ լաւ և երկար ապրել, պէտք է որ իւր աշխատութեան իւր կազմածի կորուստ

տի չափով կերակուր զործածէ, բաւականաչափ հանգիստ, անդորու-
թիւն և քուն ունենալը քաղցը կամ կերակուրի պակասութիւնը կամ
աղքատիկ սնունդը կամ վատ կերակուրը կամ անհամապատասխան կե-
րակուրը չեն թողնում մարդին մարդ բառի բուն մաքով մարդ լինել և
նորա արիւնը պահանջուած տարրերը չէ ստանում, նորա սնունդը պա-
կաս է լինում, արեւնադարձութիւնը և շնչառութիւնը անբնական, ու-
ղիւնեւոր և պահանջուած սնունդը չորանալով, իւրեանց պաշտօնը կանոնա-
ւորապէս չեն կատարում, մարդը լճէ մտաւորապէս և լճէ բարոյապէս
թուլանումէ, նորա ոյժերը պակասում են, ինքն բթմանումէ, հիւժժութեմէ,
սակաւարիւն է լինում, նորա ջղերը գրգռուում են, նա դառնումէ զիւ-
րադրգիւյ, նախանձուտ և անբուական, Ասում են, որ Ֆրանսական մեծ յե-
ղափոխութիւնը ժողովրդի քաղցածութեան և աղքատութեան հետեանքն
էր, . . . նիհար, քաղցած մարդ քիչ է զարգանում ֆիզիքապէս և մտա-
ւորապէս, նա կամ բոլորովին սերունդ չի յառաջաճում, կամ լճէ յա-
ռաջացնումէ, լինումէ լճյլ, նուազ, վաղամեծ, Կարողութիւն ունեցող
մարդիկն ևս, եթէ գիշ ժամանակ քաղցած են մնում, նոքա գրգռուած
զրութեան մէջ են դառնում, Այս բանը հասկանալով, կանայք նախ
քան իւրեանց ամուսնուած տուն դալը, առաջուց կերակուրի պատրաստու-
թիւն են աւանդում և իւրեանց ամուսնուց մինչև ծաշը ոչինչ չեն իւրեղ-
րում, Երբ որ մարդը մի քանի բաժին լաւ կերակուրներով իւր փորը
այնչափ լցնում է, որ ստիպուած է լինում իւր դօտին արձակել, այն
ժամանակ նա լինումէ բարքով հեղ և մեղմ, նորա բնաստութիւնը զի-
ջող է, լճեթճե ժպիտը նորա կազմածի անհրաժեշտ պահանջների բաւ-
կանութեանն են վկայում և ահա այդ ժամանակ խորամանկ կիներ առա-
ջարկում են իւր ամուսնուին իւր խնդիրը, բոլորովին համազուած լինելով
իւր խնդիրքի յաջողութեանը:

Եթե որ մարդս քաղցի զգացմունքին մի քանի ժամ բաւականութիւն չտալով, գանձումէ զրդուում և բարկացած դրութեան մէջ, եթե որ այս անողորմ աններող զգացմունքը շատ կարճ ժամանակում բաւականութեան չտանալով ստիպումէ մարդին առ վարդ մի ամենայն թշնամութեամբ և կատաղութեամբ վարուել իւր մերձաւորներին, իւր թանկադին, սրտի սիրած, արենակից էակներին կնոջ, սրդիների և ուրիշների հետ, եթե որ բաւականութեան ժողիւր և բարբի մեղմութիւնը միայն այս անասնական զգացմունքին բաւականութիւն տալուց յետոյ այնչափ շուտ է երևում և նորա ամբողջ բնութեան մէջ տարածվում մեղմութիւն և զիջողութիւն. ապա ներկայացրէք ձեզ, թէ ինչ դրութեան մէջ պիտի լինի այն մարդը որ անգաղար կամ յաճախ ենթարկվումէ այս անսիրտ զգացմունքին, այս տանձող անբաւականութեան:

Միւս դարձիչը « աղքատութիւնը » մարդին զրկում է լաւ հանդերձներ և կոչիկներ հաղնելուց, խլում է նորանից իւր մարմինը տաք, պատշաճաւոր, մաքուր և անարատ պահելու միջոցներէրդ, ստիպում է նորան կեանք վարել

ցաւալի աղքատ նեղ, խոնաւ և ցուրտ խրճիթի մէջ: Հանգիւրձի և կոշիկ պակասութիւնը ենթարկումէ նորան վատ եղանակի ամեն պատահարքներին, և նորան ծանրաջափի և ջերմաջափի ամեն փոփոխութեանը զոյսուն է դարձնում: Աշխատութեան պատճառաւ դադարումէ մարդի ֆիզիքական և մտաւորական զարգացումը և մարդս զիմումէ զանազան ծայրայեղութիւնների սկսումէ դորձածել թունաւոր ըմպելիներ, որից առաջ են գալիս շատ չարիքներ և վնասներ: Նա մարդին տանումէ զինեառն, և յետոյ այսպիսի պատուաւոր տեղեր, ինչպիսի են, ոտտիկանութիւնը, դատաստանները, բանտները, քստորները, թիարանները, Գողջը և աղքատութիւնը՝ մի կողմից երկիրը նախապատրաստում և պարարտացնումէ զանազան վարակիչ եւ-թերէ համար, իսկ միւս կողմից՝ մարդի մարմինը այս թղթները զիրաւ ընդունելու ընդունական են տնում: Այսպիսով ուրեմն սովը և աղքատութիւնը ծնեցնում են բազմաթիւ հիւանդութիւններ և բազմաթիւ տանջանքներ: Մի քանի օրինակ բերենք:

Գողջած տիֆ (ГОЛОДНЫЙ ТИФ) կոչուած հիւանդութիւնը հետեւեալ է աղքատութեան և սովի (քաղցի): տիֆը այժմեան քաղաքակրթեալ (բառի ընդարձակ և բուն մտքով) երկիրներում չի պատահում: Նա յայտնի էր նախնի ժամանակներում: Աւստրալիոյ Աւստրալիոյ առումէ. «Իրլանտեան» համարեա լմէ երկու դար շարունակ քաղջած տիֆի աղատանաւրան դարձաւ: Աշխարհի մէջ ոչ մի երկիր տիֆի կողմից չի կարող դիտաւորեցել, Իրլանտիային: 1817—1819 վերջը տարածուած էր սաստիկ վարակիչ հիւանդութիւնը, որի ժամանակ մեռան 4400 հոգի և ժողովրդի մեծ մասը հիւանդացաւ, նա այս տեղից տարածուեցաւ Եգիպտոսի և Լոնտոնի մէջ ևս: 1646 թ. և 1848 թ. հիւանդութիւնն սաստկացաւ կոնաչ կղզու վերայ (այսպէս էր կոչուում մի ժամանակ Բրիտանիան կղզին): այնպէս որ միայն Դուրլինում հիւանդացան 40,000 մարդ: Պէտք է նկատել որ այս հիւանդութեան կարապետեց դեանախնձորի վատ հունձը (Իրլանտիայում հացը պատրաստում են դեանախնձորից), որի հարուածին ենթարկուեցան միլիոնաւոր մարդիկ: Անգլիացիների կարծիքով, Իրլանտացիները ուր որ գնում են, իւրեանց հետ տանելով աղքատութիւնը, յառաջացնում են վարակիչ հիւանդութիւններ:

Իրլանտիայի մէջ պատահած հիւանդութիւնների ժամանակ, քաղջած տիֆը տարածուեցաւ ֆրանսիայում և վերին Սիլիզիայում: 1835 թ. սկսած Իրլանտիայի մէջ զիւղացիների բարեկեցութիւնը հետզհետէ խանգարուեցաւ 1846 թ. գեանախնձորի հունձը բոլորովին չեղաւ: իսկ ցորենինը շատ քիչ եղաւ: Շատ տեղերում ժողովուրդը սկսեց կերակրուել շոգիամով, գաղարով, կաղամբի տերեւերով, փաած դեանախնձորով և շատ սակաւ ևս սե հացի փոքր կտորով: Սկսուեցաւ վարակիչ հիւանդութիւնը, այնպէս որ արեւմտեան Իրլանտիայի 1857 թ. բնակիչների թիւը 1641 թ.ին հաւասարեցաւ իսկ արեւելեանում 60,077 հիւանդներից մեռան 11,900 մարդ: ուրեմն համարեա 20%:

Վերին սիլիզիայում 1645 թ. գեոնախնձորի հունձը լաւ չեղաւ, կարօտութիւնը հետզհետէ սաստկանումէր, ժողովրդի սիրերի կերակուր կազմիր պարպեցաւ։ 1847 հեղեղների պատճառաւ գեոնախնձորը բոլորովին փտեցաւ, ժողովուրդը կերակրվումէր խոտով, սկսուեցան վարակիչ հիւանդութիւններ և սարսափելի սով և նոցա անբաժանելի ընկեր մահը մեռան տիֆից 20,000 հոգի։

Գօկաօր Բէյսը որ յաճախ գիտումէր տիֆը, ասաց. «այս հիւանդութեան ամենազրկաւոր ազդիւրը ընկերական աղքատութիւնը և կենցաղավարութեան խղճաւի պայմաններն են»։

Մարդկութեան միւս կորստաբեր և ջնջող պատիժն է մաղձացաւ (холера), որի զլխաւոր արմատը գտնվումէ հասարակական աղքատութեան մէջ. ուսուցչապետ Դիալը ասումէ «աղքատութիւնը, իւր անբաժան ընկերների — անբաժան մի կտոր հաց գտնելու հոգի մաշողական աշխատութեան, վատ կերակուրի, շատակերութեան և արրեցութեան, անմաքրութեան, տգիտութեան, վատ և անբաւականացուցիչ հագուստի, խոնաւ և մարդկներով լեցած բնակարանի, վատ և անբարոյական կեանքի հետ միասին ծնեցնում են մաղձացաւ (холера)»։

«Ուր որ հասարակական և մասնաւոր առողջապահութեան կանոնները սովաւ են պահում, ուր որ տիրապետումէ ֆիզիքական և բարոյական ապահանսութիւնը, այնտեղի հոգը մաղձացաւի ամենապարեր հոգն է»։

Քաղցը (սովը) և աղքատութիւնը զանազան սարսափելի հիւանդութիւնների առիթ են դառնում, որոնք ջարդում են անմեղ մանուկներին, Վարդախաւը, ծաղիկը, կարմրուկը առհասարակ առաջ են գալիս այն տեղ, ուր որ աղքատութիւնը միացած է անմաքրութեան, ապահանսութեան, ցոփութեան, դարչահատութեան հետ։ Բէյսը ասումէ. «եթէ որ կազմածը երկար ժամանակ կերակուրի կարօտութիւն է քաշում, համարեա թէ նորա ամեն դործարանը իւր դիրք անկանոն է կատարում, սկսումեն հիւանդութիւնների, անսիրելիութիւն և մահ. քաղցածութիւնը անանական անսանձ կիրքն է, որ մարդին դրդումէ ինքնասպանութեան, զանազան ոճիրների, յանցանքների, իշխանութիւնների դէմ ապստամբութիւն գործել, դէպի խեղադարձութիւն և ընդ և ընդ»։ Քաղցածութիւնը պահասեցնումէ արիւնջ, որից առաջանում են սակաւարիւն լինելը, ընդհատութիւն լոքախաւ և զանազան ջղային հիւանդութիւնների, «Վուշտ փութով կերակուր չուտողը ենթարկուած է զաւանցանքներին, ցնորքներին, երեւակայութեան, տանջվումէ տեսիլներով և զլխաւորապէս զսէ և գնում վարակիչ հիւանդութիւններին»։

Փորձերը ցոյց են տուել, որ ճնշուած, ստրուկ, աղքատ, երկրագործութեամբ և ձեռնարուեստութեամբ (промышленность) պարտաւրել անկարող ազգերը հետզհետէ սակաւաթիւ են դառնում, թշուառանում, բարոյապէս և ֆիզիքապէս անգործունեայ են լինում և յաճախ անբարոյական

Արտակիչ հիւանդութիւնների պատճառների վերայ եղած փորձերը ցոյց տուին որ այդ ժամանակ մի օտարօտի, անհասկանալի, անտեսանելի վատ թոյն մեր կազմածի մէջ մանկով՝ առաջացնում է մեծ վնաս։ Այս վնասակար թոյնը հները միազմայ (miasma) էին անուանում։ Թոյն մենք անուանում ենք ոչ միայն մկնդկը, սնդիկը, այլ արհաւիր ծխախոտը և վերջապէս այն ամենը՝ ինչ որ մեր կազմածի վերայ կորստաբեր է ներգործում։ Մենք այս թոյններին ենք վերաբերում միազմաները, հացկատակները (բոյս կամ միջատ, որ մարդի արիւնով են կերակրում), սնկիկները, որոնք մեր արեան հետ խառնուելով, ներգործում են ինչպէս կատարեալ թոյն։ Ընդհատ անեղի, ծաղիկ, մաղձացաւի, զանազան օրֆերի և հիւանդութիւնների զլխաւ որ պատճառ կազմում են բուսական հացկատակները և սնկիկները։ Փշաքեր են պատահած՝ որ զինուորները փառած յարդի վերայ քնկով ստացել են ծաղիկ։ Նրկաւ տակառ գործներ, որ մաքրում էին բորբոսած տակառը, զուխները ցուեցան և զուխները պտտեցան, սկսեցին փսխել։ Այս բանը անցաւ արիւն թողնելուց և լիմունադ խմելուց յետոյ։ Բուսական կերպով սնուցուած մանուկների ագիւնների ցաւը առաջանում է կաթի, կաթնամանի, եղջիւրի և պտուկի մէջ զարգացած սուսկիկներից։

Եթէ այժմ ընթերցողը հարցնէ, թէ լաւ կերակրուող և հարուստ մարդիկը ինչու են տիֆով վարակւում, ինչո՞ւ համար զօրքերի, բանտերի, քրտորվողների, նաւերի վերայ տիֆեր են առաջանում, մենք սորան կը պատասխանենք, թէ քաղցը (սովը) մարդին յարմարեցնում է թոյնը դիւրաւ ընդունելու, իսկ աղքատութիւնը, նեղ բնակարանը, փակուած օդը, տնայիսի պայմաններ են, որոնք ապականութիւն են առաջացնում, և այս ապականութեան մէջ ծնւում են զանազան սնկիկներ, հացկատակներ, որոնք ոչնչացնում են ամենքին առանց զանազանութեան սեռի և աստիճանի։ Նրը որ զօրքը մի տեղ, սաստիկ խիտ կերպով բնակուած հարկաւոր շարժումները չբանում, սնունդը, մաքրութիւնը և դոյութեան ամեն հարկաւոր բաները չի ունենում, սկսում է տիֆ, որը ջարդում է զինուորներին, աստիճանաւորին, զնղապետին, զօրապետին և ամենքին։ Թէ մաքրութիւնը որչափ անհրաժեշտ է զօրքի համար՝ ցոյց է տալիս հետեւեալ զարմանալի օրինակը։ Աւերիսով ուսուցչապետը ասում է, «վիճին Խրիկ պատերազմի ժամանակ աւերի շատ մարդ մեռաւ, քան թէ մեծ Զիւսիս — ամերիկական պատերազմի ժամանակ։ Այն ժամանակ երբ Խրիկ զօրքերը ջարդվում էին տիֆից, քաղցից և այլ հիւանդութիւններից, ամերիկական զօրքերին այդ բաները ամենեւին չպատահեցան։ Որո՞ւ գլխաւոր պատճառը այն է, որ ոչ մի տղգ ամերիկացիներից աւերի հոգս չի տանում իւր զօրքի բարեկեցութեան, նորա բարդական և ֆիզիքական պահանջների վերայ»։ Մէ և նոյնը կարելի է ասել բանտերի, քրտորակների, ցխոտ և աղքատ խրճիթների համար, եւս ուր ետում են ժողովրդեան բազմութեանը, ուր տիրում է կեղտոտութիւն, անմաքրու-

րայ հիմնուած համադմուներն, թէ քաղցը (սովը) և աղքատութիւնը ընկերական կեանքի երկու կարող տարրերը առաջացնում են սաստիկ տանջանքներ և անտիրելութիւն և մարդկային ազգի ջարդ։ Ահաք մի և նոյն ժամանակ ցոյց տուինք, որ միայն իւր բարիքի վերայ իսկական մտածողութիւնը նպատակին չի հասցնէր, որ անհրաժեշտ է, ընդհանուր պարտականութիւնն է, ամեն զստակարգի բարեկեցութեան նույն մեծ մասի պիտոյքներին բաւականութիւն տալուն վերայ հոգալ։ Ահաք դարձեալ կամեցանք ցոյց տալ, որ կուլտուրան այս խօսքի ամենաընդարձակ նշանակութեամբ, ինչպէս մարդիկ նոյնպէս և կենդանիների սերունդը լատցնումէ, որ կուլտուրայի պակասութիւնը առաջացնումէ ամբողջ ցեղերի անտիրելութիւն, որ միայն կուլտուրայի ուժով կարելի է հասցնել մարդկային պատիժները — վաթակիչ հիւանդութիւնները, ժանտախտները, հացկառակները, Յիշեցէք, ընթերցողներ, որ յաղաքակրթութիւնը և կուլտուրան ժանտախտին ճնշեցին իւր սեփական հայրենիքում — Եգիպտոսում։ Այսպիսով ուրիշն մենք տեսնում ենք, ներքերտ Ալէնսէրի շատ նշանաւոր սկզբունքի ճշմարտութիւնը « որ իւրաքանչիւր փոփոխութեան հետեւումէ մինից աւելի փոփոխութիւն » :

Ուրիշ բաներով արտայայտելով այս սկզբունքը, մենք կվերջացնենք մեր յօդուածը, որ կուլտուրայի իւրաքանչիւր բարերար փոփոխութիւն յաջորդումէ մարդի ընկերական կեանքի կամ վիճակի մինից աւելի բարւոքումն (կատարելութիւն) :

ԳԷՊԳ. ՃԷՏ Ա. ԼԱՐԱՆԻ ՈՒՍԱՆՈՂ

Թ. ՊԱՆԿԱՆ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՉԱՅՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.

Բնական և աւետարանական ճշմարտ և անսխալ վճիռ է չպարփակել զլուսեալ ճրագն ընդ զրուանաւ, որք յանդգնին ներհակաբար վարել զլոյսն ի խաւարի թաքուցանել զուն գործելով՝ մեղանշն նքա ընդ դէմքնութեան և աւետարանական ճշմարտութեան :

ՎԵՆԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ Տ. Տ ԳԷՈՐԳ Դ. յորէ անտի ամբառնալոյ յԱմու Հայրապետութեան ամենայն Հայոց, ոչ միայն յեկեղեցւոյ մերում, այլ և յողջոյն ազգի մերում լուսեալ զլուսապայծառ ճրագունս բարեկարգութեան, ուսման և յառաջագիմութեան, հանապազօրեայ տքնութեամբ իւրով զորդիս եկեղեցւոյ լուսաւորէ ի միտ և ի հոգի, զոր մտանալ կամ ուրանալ երբէք չկարէ անաշառ պատմութիւն ազգիս այսօր և յապայն, զինշանաւոր բարեկարգութիւնք և ազգաշէն գործք նորին Օծութեան հոգակեալ քարոզին ի համայն աղ-

գայնոց ընդ ամենայն աշխարհ և լուսաստին զմիտս ողջախոհս. բայց առ այժմ՝ զանց արարեալ զբազմոք զլիաւոր սխրագործութեանց նորա՝ որ մեծահանձար մտաց և ճարտար զրէի է գործի, միայն զհայկական Չայնագրութեան նորոգմանէ և տարածմանէ զրեւմ. համառօտի, յորմէ Եկեղեցին Հայաստանեայց ի դարաւոր ժամանակաց անախ զրկեալ էր անհոգութեամբ կառավարչաց Եկեղեցւոյ, որպէս ունի տեսանել ուսումնասէր ընթերցողն ի ստորեւ թէ և ընդարձակօրէն զրեալ ևս է զանցմանէ ի յառաջաբանութեան ձայնագրեալ Շարականին՝ յամիւն 1875, Հայկական ձայնագրութեան արհեստակցորդաւորեալ է ի սրբոց թարգմանչաց մերոց ի սկզբան Ե. գորտ. ըստ Ճշգրիտ. պատմական տւանդութեան, որ ի յառաջաբանութեան Շարականոյ մերում. և Ձամչեան Հ. Միքայելի պատմագրութեան Հայոց հատոր Ա. երես 510, նուալ ի Կորիւն աշակերտէ սրբոյն Մեսրոպայ, որ ի թուել զմեծագործութիւնս սրբոց թարգմանչացն Սահակայ և Մեսրոպայ, զրէ « Երկրքին ի միասին մեծն Սահակ և սուրբն Մեսրոպէ կարգեցին զութն եղանակաւ որ ձայնս և զայլ ևս Երկուս ստեղծիս և արարին Շարականս հոգեկից բաժիւր » ելն. զայս պատմութիւն հաստատեն և կանոնք խաղից կամ խաղից երաժշտական գիտելեաց, որ գտանի ի գրադարանի Սրբոյ Էջմիածնի և ի զիրս « Մանր ուսմանս » անուանեալ, զրեալն ի թուին Հայոց Տօմարի ՊԱ (յամի Տեառն 1352). ի Բէթէ քաղաքին Խրիմու (ի Թէոդոսիայ). յորում բացայայտ տեսանի զի աստի 500 ամբ յառաջ Եկեղեցիս Հայոց ոչ միայն զՇարականս, այլ և զմեսեղիս հանդերձ զիւր եղեցն երգովն և զգամամուտս ամենայն տօնից իրբ և զճաշու Շարականս ձայնիւ երգէին հին երաժշտական խաղովք, այն է ձայնագրութեան արուեստիւ (նովայ), որոյ կանոնական դասագիրքն, որպէս ասացաք գտանի ի գրադարանի Մայր Աթոռոյս:

Ձայն հին ձայնագրութիւն ի վերջին դարս մտացեալ էին զպիւրք և քահանայք Հայոց և միայն զեղանակս ի տեղիս տեղիս երգէին առանց հմտութեան արուեստին ձերութի զպիւրք և քահանայք *). իսկ ի բազում անգիս առանց ներդաշնակութեան զութն ձայնս և զգարձուածն շփոթ և խառն ի խռոն երգէին իւրաքանչիւր զպիւր ըստ քմաց իւրոց և դարձուածոյ ձայնիւ իւրում զմի և նոյն եղանակ Շարական ի զանազան եղանակս երգելով և միշտ փոփոխելով մինչ ի 1830 ամն. Թէպէտ ամենք ի

(*) Վասն զի դեռ գտանին յանկիւնու մեծին Հայոց յԱրարատեան եւ ի Սիւնեաց նահանգս Ծերսունի քահանայք եւ զսէրք (խալֆայ կոչեցեալք), որք պահպանելով զհին եղանակն Սրբոյ Էջմիածնի երգեն զՇարականն սյնալէս, որպէս այժմեան ձայնագրեալ եղանակն է. զօ. ի հախճապեանց գաւառի Զուղայեցի Պօղոս եւ Սասունացի Աբրահամ քահանայք (վախճապեալ յանցեալ ամն). որոց զերգեցողութիւնս Շարականաց լուեալ եմ ես ինքնին եւ համամատեալ ընդ այժմու եղանակն, որք եւ Զարականաց լուեալ եմ ես ինքնին եւ համամատեալ ընդ այժմու եղանակն, որք եւ անեալ ամէն 75, ամբ յառաջ ի վասն ուրբ հախճապի Դարաշապի, նմանա-

Հարականագէտ դպրաց Կ. Պօլսոյ փափագէին իմանալ կամ քսանել ի յոյն ձայնագրագիտաց զարհեստն Զայնագրութեան, զոր սակս և զիմէին առ յոյն ձայնագրագէտ զպիրոս բայց նախանձութիւն յոյն դպրաց խաչընդոտն եղև նպատակի մերոց դպրաց, ապա Սահիփանուս Պատրիարքն Հայոց Կ. Պօլսոյ խնդրեաց ի յունաց Պատրիարքէն զյոյն վարժապետ ոմն առ ի ուսուցանել դպրաց Հայոց զարհեստ Զայնագրութեան, և մինչ յոյն վարժապետն ուսուցանէր Հայ դպրաց, Կ. Պօլսեցի պատուելի Համբարձումն Պապայ մականուտ անուալ յայտնեաց Պատրիարքին Հայոց թէ ինքն զիսէ զարհեստ Զայնագրութեան, ուստի և պատրիարքն Հայոց յետ քանի ժամանակաց արձակեալ խորհրդով իշխանաց զյոյն վարժապետն յանձնեաց զհինգ աշակերտս նորա Պապայ Համբարձումայ, որ ծանօթացեալ ձայնագրութեան արհեստին, ըստ Տաճկական եղանակացն (Սապահի Գիւկեհազ, Սէկեհազ, Զարկեհազ ևն.) ուսեալ զհին եղանակ Հարականի Հայոց ի վանս արբը Կարապետի, որ ի Կեսարիայ ի նորին միաբանիցն որք պահպանեալ էին զայն արհեստ ինախնեաց անտի, իբրև նոր իմն հեղինակեաց զՀայկական ձայնագրութիւն և ուրոյց զայն հինգ աշակերտաց միայն, մինչ զգնի մահուան նորա կանոնական դասադիրք իւր անկաւ ի ձեռս աշակերտաց իւրոց Արիստակիսի, Արիստղոսի և Ալէքսանի ևն, որք թէ կատարելագործեցին, և թէ Հայացոյցին զգիտելիս Տաճկական խաղիցն յարմարեցուցեալ խաղից շարականի մերում, որք են փուշ (փու), էկորճ (է Զ), վերնախաղ (վէ Բ), բենկորճ (բէ Բ), խոսորվային (խո Զ), ներքնախաղ (նէ Զ), և պարոյկ (պա Բ), բայց սոքա ևս իբրև սեպհականութիւն և մենավաճառութիւն ինքեանց պահելով զայն չկամեցան ուսուցանել ուրոց, թէպէտ և առատ վարձուք դասախօսէին յուսումնարանս Հայոց ի Կ. Պօլիս և աշակերաք նոցին զամս հինգ և աւելի ևս տառապեալ հազիւ ուրեմն սովորէին ընթերցում զձայնագրութիւնն, բայց չկարէին ուղիղ ձայնագրել զեղանակս:

Բայց ի 1874 և 75 ամս նախանձախնդիրն փառաց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ Աւհատառ Տ. Տ. Գեորգ Դ. քաջ Հարականագէտ*) կամեցեալ

պէս եւ ի Սիւնեաց նահանգի դատին ծիրունի քահանայք եւ դպիրք ըստ պատմեցր Գրեգոր Կախուղոսի Տոթեւեացւոյ, որք զհին եղանակն Հարականաց երգէն ըստ ձայնագրեալ եղանակին, զօ. Ալեքսի Եանցի տիրացու Եղիան, Կերտաթաղցի Յովսէփ քահանայն եւ այլք, որք ուսեալ են 60—70 ամօք յառաջ ի վանս Տոթեւու, որոյ միաբանութիւնն յ. դարու հռչակաւոր յոյժ հանդիսացեալ էր ուսմամբ զանազան գիտութեանց եւ մանկացութեանց, եւ անդեակ երաժշտական երգաց, որպէս վկայէ Սահիփանս Օրբելեան պատմագիրն ի գԼ. ԻԵ. յերես 82:

(*) Աւհատառ Տ. Տ. Գեորգ Դ. Կոթուղիկան ուսեալ է զեղանակս Հարականի Հայոց ի Կ. Պօլիս ի Սամաթիայ մեծ Թաղն Հայոց եւ ի մայր Եկեղեցի պատրիարքաբանին ի Գուսմ — գալիս նոյնութեամբ որպէս ի հնումն երգէին ի Ս. Էջմիածին. քանզի Թէոդորոս քաջալարժ Հարականագէտ եւ արամբան Աւուր Սօրկաւազ աշակերտն Երջանկայիշատակ Սիմէօն Կաթուղիկոսի Երեւանցւոյ ի 1777 ամի ունեւոր ի Կ. Պօլիս

զձայնագրութեան արհեստի մենավաճառութենէ դարձուցանել հասարակաց ուսանելի առարկայ, այնու ի քաղաքս և ի դիւղօրէս Հայաստանի (ի Ռուսաստան) ցտեալ յեկեղեցիս մի և նոյն ներդաշնակութեամբ փառաւորել զսուրբ զԵրրորդութիւնն քաղցրանուագ երգովք Շարականաց և երգեցողութեանց, հրախրեաց ի Կ. Պօլսոյ զձայնագրողէս Պ. Նիկողայոս Թաշեան ի մայր Աթոռս Ս. Էջմիածին գնել ի նմանէ զայն մենավաճառ արհեստն և տարածել ընդ ամենայն եկեղեցիս Հայոց՝ բոլորովին գոհացուցեալ զնա առտաւ վարձուք:

Աւստի Պ. Ն. Թաշեան ըստ ցանկութեան և յորդորանաց Վեհափառ Հայրապետին պատրաստեաց զՌասագիրս—բանալի ձայնագրութեան, և ապա ըստ հրամանի Նորին Վեհափառութեան ժողովեցան ի Մայր Աթոռս յամենայն գաւառաց և քաղաքաց Ռուսաստանի և Վրաստանի երկտասարդ քահանայացու զովրք աւելի քան զերեսուն անձինս, ուսանել զարհեստն Ձայնագրութեան բոլորովին ձրիաբար իրրեւթառանգաւոր աշակերտ Մայր Աթոռոյս, որոց ի սակաւ ժամանակի հազորդեաց աննախանձաբար և ազգասիրաբար քանքարաշահ Պ. Նիկողայոս Թաշեան զկանոնս արհեստի ձայնագրութեան, որք յաջողեցան յընթացս երկդ ամսոց ձայնագրութեամբ երգել զՇարական ի Տաճարի Մայր Աթոռոյս, զառաջինն ի Տօնի սուրբ Յակոբայ Մծրնայ Հայրապետի և զՁայնագրեալ պատարագի արարողութիւնս ամենայն հեշտութեամբ ի զարմացումն երկարամեայ աշխատութեամբ լիկուսիցն (ի Կ. Պօլիս) և ի նախանձ ոմանց մենավաճառ և քանքարակազոյց ձայնագրապետաց, որք անշնորհ բանիւք յարձակեցան ի վերայ Պ. Թաշեանի պախարակել զնա վասն կատարելագէս ուսուցանելոյ այլոց զարհեստն ձայնագրութեան:

Վեհափառ Հայրապետն զայն պատեհատիմ չթողեալ ի ձեռաց և ոչ զօր մի պարագ յաւուրց Պ. Ն. Թաշեանի, սկսաւ ի ներկայութեան իւրում ձայնագրել տալ զՇարականս ամենայն զգուշութեամբ և քանիցս կրկնութեամբ, և ապա զայն ձայնագրեալ Շարականս տալ ի ապագրութիւն ծախիւք Մայր Աթոռոյս, Վերայիշատակեալ ձրիավարք աշակերտք ուսանելով ասա ի Ս. Էջմիածին զարհեստ Ձայնագրութեան ըստ հրամանի Վեհափառ Հայրապետին՝ ինքեանք ևս ուսուցին բազմոց ի զորոցս քաղաքաց և ի վանօրայս Հառիճոյ, Տաթևու և այլն, և ապա այնուհետեւ ընդհանրացուցեալ նոյն արուեստ իրրեւ զասական անհրաժեշտ և պարտաւորիչ

զբաղում տշուկերոս ուսուցիչ զեղանակս Շարականի ըստ երգեցողութեան միաբանից Ս. Էջմիածնի իսկզբունէ տնտի եւ յաւուրս Սիմօն Աթոռակիտի. նորա մինչ ի վերջին ժամանակս ի ԻՅՅՅ տմի երգէին ի Ս. Աստուածածին մայր Եկեղեցւոջ Կ. Պօլսոյ զնոյն եղանակ շարականս, յորոց մին է ուսուցիչ Վեհ. Հայրապետին մերոյ տիրացու Մեքայէլ եղբարեալ քոջ Շարականադէս եւ արամեան, որ յետոյ ըստ թախանձանաց իշխանաց եւ ժողովրդեան ձեռնադրեալ է քահանայ ի Ամութիկոյ ի Ս. Գէորգ եկեղեցին անուանելով Յովնէփ, որ ի քահանայութեան եւս շարունակէր զպաշտօն ուսուցչութեան իբրեւ քանքարաշահ ծառայն, որ յԱւետարանին:

առարկայ Հրամանաւ նորին Օծու թեան մուծաւ յամենայն ուսու մնարանս Հայոց ի Ռուսաստան. բաց յայսմանէ Հրամանաւ Ահհափառ Հայրապետին տպագրեցան ի Մայր Աթոռոյս տպարանի նախ Դասադիրք ձայնադրեալ արհեստի, և ապա ձայնադրեալ ժամագիրք, երգեցողութիւնք Ս. Պատարագի, և ամենայն երգք կամ Հարականք գտեալ ի Ճաշոցի, ի Մաշտոցի ձեռնադրութեանց և օրհնութեան Ս. Մեռնի, ևս և Երգարանք, Իսկ յանցեալ 1880 ամի Ահհափառ Հայրապետն ըստ իւրում նախնի սովորութեան նստուցանելով առաջի իւր զերկուս քաջ ձայնադրագէտս ինքն երգեաց և ետ ձայնագրել զամենայն քաղուածս օրհնութեանց Հարականաց ամենայն աւուրցի ի դիւրութիւն դպրաց վասն ժամերգութեանս որ համարի լրումն ձայնագրեալ Հարականի որեւոյժմ ընդ մամլովք տպագրութեան գտանի:

Յայտոսիկ ձայնագրեալ գրեանս թէ՛ ռրբան աշխատութիւն կրեալ է Ահհափառ Հայրապետն, թողում գուշակել գնահատող ողջամիտ ազգայնոց, թէ ռրբան ծախս կրեալ է տպարան Մայր Աթոռոյս ի ձուլել զձայնագիրս և ռրբան մտաւոր չարչարանս կրեալ են գրաշարք և սրբագրիչք, թողում գուշակել ձայնադրադիտաց և տպարանապետաց, նոյնպէս թողում տպագային գնահատիլ զմեծագործութիւնս բազմարդին Հայրապետին մերոյ, որ անապթաք հետեւող լեալ է սրբոց թարգմանչացն մերոց Սահակայ և Մեսրոփայ. զկեկեղեցւոյ բարեկարգութիւնս. Ե. դարուն նմանեցուցանելով կանոնական Վոնդակօք իւրովք և հանապազօրեայ մտաւոր և անձնական ծանր աշխատակրութեամբք, Իսկ որք ջանան իբրու զճրայն ընդ գրումնաւ դնելով ծածկել ի խաւարի նախանձու զազգաշահ գործն Ահհափառ Հօր մերոյ, թող միանգամ հայեսցին նոքա ի մեծագործութիւնս նորա ի Ճեմարանն ասեմ և ի Թանգարանն, որք արտաքին հոյակապ շինուածովքն և ներքին բարեկարգութեամբքն հռչակեն զփառս որպէս մեծագործ Հիմնադրին, նոյնպէս և Մայր Աթոռոյս Հայաստաննայց, որք և հային ընդհանրապէս յօգուտ ազգիս Հայոց և Եկեղեցւոյ:

Մ. Ե. Ս.

ՓՈՐՁ ԱՄՍԵԿԱՆ ՀԱՆԳԻՍ.

Յաւօք սրտի տեղեկացանք, որ ամսական Փոք ալտուտիան հանդէսը այլ եւս չալէաքէ հրատարակուի իւր ծախքը լցուցանելու չափով բաժանորդներ չունենալուն պատճառաւ, եւ թէ Հանդիսի մեծ խմբագիրը նորա չորս եւ կէս ամեայ գոյութեան ժամանակամիջոցում բացի նորա բաժանորդագներից իւր սեղահակմնութիւնից եւս ծախսել է 14,000 բուբլի:

Ի նկատի առնելով ռուսահայերիս նշանաւոր թիւը եւ այլ համեմատաբար աւելի յարմար միջոցները՝ չենք կարող չխոստո-

վանի, որ արդարեւ Փայի նման ազգային, բանասիրական եւ մատենագրական մի հանգիսի չորս եւ կէս ամեայ գոյութիւնից յետոյ 14,000 թուրքի տուգանքով հանդերձ դադարման դատապարտուելը մի տխուր երեւոյթ է, որ ապացուցանումէ առհասարակ Հայերիւ մէջ ընթերցասիրութեան բացակայութիւնը, ապացուցանումէ, որ Հայերիս ստուար մեծամասնութիւնը մտաւորապէս ապրելու անհրաժեշտ կարիքը զգալու չափով դեռ զարգացած չէ, դեռ նորա բաւականութիւնը սահմանափակվումէ նիւթական կեանքի նեղ շրջանի մէջ: Բայց քանի որ ներկայս մի ազգի արժանաւորութիւնը չափումէ նորա աւելի մտաւոր՝ քան նիւթական կեանքի զարգացման չափով, անտարակոյս այս օրինակ անտարբերութեան տխուր երեւոյթները նախառինք կարող են բերել մեզ Հայերիս, մեզ՝ որ ներկայումս աւելի մեծ կարիք ունենք մեր մտաւոր զարգացմամբը վարկ եւ պատիւ վստասկելու օտար Ազգերից: Աթափենք, սիրելի հայեր, սթափենք անտարբերութեան ամօթալի քնից, եւ սովորենք մեր նիւթական հարստութիւննիս մեր մտաւոր զարգացման եւ յառաջադիմութեան գործին ծառայեցնելու:

Արշափ ցաւ է մեզ Փայ պատուական հանգիսի՝ մեր անտարբերութեան երեսից դադարումը, նոյնչափ եւս ուրախութիւն է մեզ տեսնել մեր մէջ անձինք, թէ եւ սակաւաթիւ, որոնք գէթ ըստ կարեաց պատրաստ են գնահատել ազգային գործիչների ազգաշահ գրականական վաճառելը, եւ որոնք աշխատում են Հայ ժողովրդեան պատիւ չբերող այսպիսի տխուր երեւոյթների առաջն առնել զանազան միջոցներով, ինչպիսին է Պ. Յ. Գեղամանցի ձեռք առած միջոցը, յիշեալ հանգիսի կրկին հրատարակութեանը օժանդակելու նպատակաւ Ախալքալակի վիճակում արած կանխիկ բաժանորդագրութիւնը: Այս գովութեան եւ համակրանայ արժանի է թէ Պ. Գեղամանցի ձեռնարկութիւնը եւ թէ Ախալքալակի վիճակի ազգայնոց ամենայն բարի ձեռնարկութեանց ուրախութեամբ սրտի մասնակցելու ջերմեռանդութիւնը:

Յանկալի էր մեզ, որ ամեն քաղաքաց Հայ հասարակութիւնք եւս հետեւելով Ախալքալակի վիճակի ազգայնոց բարի օրինակին կազմէին իւրեանց մէջ նոյնօրինակ կանխիկ բաժանորդա-

գրութիւններ, որով Փայք պատուական Հանդիսի փախանակ տա-
րեկան մի տետրակի՝ կրկին ամսական հրատարակութեանը օ-
ժանդակելով հանգերձ՝ մեծ ծառայութիւն արած կլինին եւ
ազգիս մտաւոր զարգացմանն ու յառաջագիմութեան գործին:

Ա. Վ.

ՀԱՆԱՊԱՐ ՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԴԷՊ ՅԱՆԻ.

Յուլիսի անտաների շք օրերումն էր, երբ մեր ոգևորուած Բագրատու-
նեաց մայրաքաղաքի տեղակիները տեսնելու վառ ցանկութեամբ՝ ելանք
դէպ ի Արագածի ստորոտը: Ճանապարհը զառի վայր էր և տեղ տեղ սա-
րերի վերայ կանգնած էին կիսաւեր Եկեղեցիք, որոնք անմահացնում են
Հայ մարդոյ կրօնական ջերմեռանդութեան յիշատակը: Այս եկեղեցիքը
նայումէին մեր երեսին այնպէս տխուր, ինչպէս կնայէ մի մոռացուած ծը-
նող իւր երախտամոռ որդւոց երեսին, որոնք նորա շնորհիւ վայելում են
գոյութեան իրաւունք: Բայց աւա՜ղ այսօր կարծես Հայի կրօնական ջեր-
մեռանդութիւնը մեռած է, և ինքնաճանաչութեան ոգին դեռ ևս ծնած չէ
նորա մէջ: Իսկ քանի որ մի ազգ ինքնաճանաչութեան հասած չէ, նորա
գոյութեան նկցուկը նորա եկեղեցին է լեզուի և սովորութիւնների հետ
միացած:

Մինչև Հիւրակայ գաւառը հասնելիս նշանաւոր Հայ գիւղերից պատա-
հեցանք միայն Մաստարայ գիւղին, որ Աղարանայ գաւառակի գլխաւոր
գիւղերից մին է. սորա դիրքը Արարատեան դաշտից բաւական բարձր է:
Այստեղից երկրի յատկութիւնը փոխվումէ դէպի բարեբերը. այստեղից
բարձրանալով անցնում ենք դէպի Հիւրակայ գաւառը, որը նշանաւոր է
առատ բարեբերութեամբ: Հարկաւոր է ասել, որ յառաջ նշանաւոր էր
և հիւրասիրութեամբ, ինչպէս այժմ հային անվայելուչ ժլատութեամբ:
Այս էլ ունի իւր հիմնաւոր պատճառը. երկար խաղաղութիւնը՝ և պա-
տերազմական տարիները զանազան ազգեցութիւն ունեցան ժողովրդի բնա-
ւորութեան, բարոյականութեան, պարապմունքի և սովորութիւնների
վերայ: Առաջ ամեն գիւղացի իւր յառաջագիմութիւնը և երջանկութիւնը
տեսնում էր տոկոճն աշխատասիրութեան մէջ. իսկ պատերազմից յետոյ
ժողովուրդը փոխեց իւր կարծիքը. նա տեսաւ, որ պատահական դէպքերն
էլ երջանկացնում են մարդոյ և սկսեց որոնել այսօրիսի Դէ՞ս բազդաւո-
րութիւններ: Այս է պատճառը, որ այսօր Հայ գիւղացին ամեն մի ճա-
նապարհորդից հարստանալու միջոց է փնտռում: Յուլիսի . . . ի՛ ժամի
ցին երեկոյեան հասնւք Բուղաշէն ասած մի Հայ գիւղ: Այս գիւղի
շրջագոյքը Քրդերի բնակութեան տեղեր են, բայց այժմ նոքա բոլորը
ապահովութիւն էին դնացել Արագածի զագածը:

Բուդաշէնը գտանվում է Ախուրեան գետի արեւելահարաւում, Անի քաղաքից 3 ժամ հեռաւորութեամբ. շինուած է 1870 թուին, ունի 40 տուն ժողովուրդ, որոնք պարապում են երկրագործութեամբ. Սորա զիրքը զաշտային է և օդը մաքուր, լեռնային. գետ չկայ և հողերը բոլորը «բէ-ժ» են անուանում: Այս է պատճառը որ այս գիւղի ցորենը շրջակայքի ցորենից թանկ է գնահատւում: Շիրակայ մէջ. Խմելու ջուրը առնում են գետնափոր հորերից, որոյ համը բոլորովին տարբեր չէ աղբիւրի ջրից, որովհետեւ այս ջրերն էլ Արագածի աղբիւրներն են:

Ժողովուրդը բաւական հարուստ է. ունին շատ տաւարներ և ոչխար: Պէտք է նկատել, որ պատերազմի տարին աւազակ Քրդերն կողոպտած էին միայն այս գիւղից 480 տաւար, նոյնպէս ոչխար, եղնիկ, ձիեր և աւանակներ: Աւարդանայ այս քաջ որդիների մէջ գեռ իսպառ մեռած չէ զինւորական ոգին: որովհետեւ սպա զէնքով գնացել էին իրենց կայքը աղաւելու: բայց պատերազմական հանգամանքներից ստիպուած գտտարկ յետ էին եկել:

Այստեղ գտնուող չկայ բայց մտածում էին բաց անել և սպասում էին Աղէքսանդրապոլի առաջնորդական փոխանորդ Յուսիկ Աւարդապետին: Առէկին մի քահանայ, որը ինչպէս նկատեցի աւելի Բիւսարկի վերայ խօսել հհաճէր ժողովրդի մէջ, քան իւր գիւղի անաւետական դրու-թեան և բարոյականութեան մասին: Գիւղերում էլ միշտ գանդատւում են անմիաբանութեան վերայ, որը միշտ եղել է Հայերիս ղեկավարութեան զիտւոր պատճառը: Պէտք է լաւ հասկանալ, որ մեր փրկութիւնը մե-րայինների արժանաւորութիւնները յարգելու մէջն է:

Բուդաշէնից 2 ժամ հեռաւորութեամբ գէպի Արեւմտ անցումէ Ախուրեան գետը (Արփաշաշ), գետի միւս ափում կայ մի փոքրիկ գիւղ. Ղօշափանք անունով և սորա զիրքը աւելի բարձր է, քան Բուդաշէնին: Այստեղ նշանաւոր են մի քանի թագաւորական գերեզման-ներ, երկու կիսաքանդ եկեղեցիներ և Բաղրատունեաց «Էմբը» Այս շինութիւնը նշանաւոր է իւր նուրբ քանդակագործութեամբ և զարմանալի ամրութեամբ, որովհետեւ մինչեւ այսօր բոլորովին անփնտռ մնում է ան-գահը, որի վերայ նստել է ատենի ժամանակ թագաւորը: Հարկաւոր է նոյն-պէս նկատել, որ այստեղ Ախուրեանի Արեւելեան կողմում Ղօշափանքի գէմուդէմ գտնուած բլուրի ստորոտում մի ձորի մէջ կայ մի տեսակ հանքային ջուր: Ժողովուրդը այս ջրին տալիս է «Զեբու-լ» անուն: Սորա համը թթուաշ է և գոյրը պարզ: Որպէս զի աւելի զիւրին լինի այստեղ լողանալու, շինել են մի լիճ քառակուսի սաժէն տարածութեամբ: Ասում են, որ այս ջուրը ամրացնում մարդուն, առողջացնում զանազան շէնքին հիւանդութիւններ: Պէտք է նկատել, որ այս ջրերը երկաթային են, որովհետեւ յիշեալ գիւղի շրջակայքում բլրի վերայ երևում էին ճախային տեղեր երկաթի գեղնագոյն ժանգով ծածկուած: Որովհետեւ այս ձորը գտանվում է Աղէքսանդրապոլի ճանապարհից դուրս ուստի շատ

Ճանապարհորդներ անցնում են այս անգից առանց այս ջուրը և անապատ
տեսնելու:

Յուլիսի . . . արևը բաւականաչափ բարձրացել էր, երբ Ղօջափան-
քից ուղեորեցանք դէպ Անի: Նա, կարծես հետուից մեզ յետ էր մղում
ասելով. « ժամանակաւոր այցելութիւն ինձ պէտք չէ: այդ մի և նոյնը է
թէ քաղցածին հաց ցոյց տալ ու տելոյ համար և իրեն չտալ. ինձ համար
ուղարկեցէք տոկուն Հայո՛ւ ձեռքեր: որ այս ահագին քարերն մաքրէ
կիսաւերակ գրատունը նորոգէ և մօտը մի զարոց բաց անէ »: Ահա այս
է խնդրում Անին: բայց մենք ակամջներս խփեցինք, որ այս արդարացի
պահանջները չբռնէ: Անւոյ նկարագրութիւնը գրել տւելորդ է, որովհետեւ
նախք գծադրութեան պատճառաւ շատ օտարների և հայերի համար հե-
ղինակութեան նիւթ է դարձել և աւերակներէն շատ հատորներ կան, բայց
ես կոտեմ միայն մի քանի խօսք նոր շինած իջեւանի մասին:

Մայր-եկեղեցւոյ արեւմտեան կողմը 15 քայլ հեռաւորութեամբ շինած
է մի նոր տուն: Այս տունը շինուած է Աղէքսանդրապօլի մի ընկերու-
թեան ծախքով, որը հոգումէ նոյնպէս այստեղի վանհօր և երկու ծա-
ռանների պիտոյքը: Ըննութիւնը բաղկանումէ երեք սենեկից, մի նախա-
սենեակից և մի քանի գոմերից: Ճանապարհորդների համար շինած սենեակը
բաւականին մաքուր է և յատակը տախտակած: Յուլիսի 17 ին թողինք
Անին: Դատերը մեզինք կարծում էին, որ Անին կտկրի երբ մենք կհեռա-
նանք նրանից: բայց չէ: պատմական դարեւոր փորձանքները ամբարիւղ և
և ապագաժացիւ են նորա սիրտը և ոչ մի նշանաւոր դիպում աշխար-
հի մէջ Անւոյ վերայ անգիցութիւն չի կարող ունենալ: բացի Հայերի
միմեանց հետ միաբանելն: Անին ամեն բանի վկայ եղել է, արիւնահեղ
պատերազմների, երկարատե խաղաղութեան, արհեստների և երկրագոր-
ծութեան զարգացման, շատ պետութիւնների անկման և վերանորոգման
բայց մի բան միայն Անին չէ տեսել իւր հազարամեայ գոյութեան մէջ
և ոչ ոք բանը Հայերի յարատե միաբանութիւնն է: Բայց թողնենք Անին
հանդիստ և շարունակենք տուն դառնալ: Այժմ մեր Ճանապարհը նոյն
չէր, որով եկել էինք:

Մենք ուղեորեցինք դէպի Աղէքսանդրապօլ և Ճանապարհին առաջին
անգամ պատահեցանք մի գիւղի, որտեղ գինեատունները ուսումնարաննե-
րի ձև ունէին: Ես մօտեցայ մի գինեատան, որի ճակատին փորագրած վեր-
նադիր կար և հարցրի. « այստեղ քանի՞ աշակերտներ են սովորում »: բայց
պատասխան օտոցայ մի անցորդից, որ նա գինեատուն է և այժմ գոցված
է: Սա էլ մի նոր գծադրութիւն է, որ ծագում է Հայերի մէջ. պատե-
րազմից յետոյ գինեատունները բազմապատկուել և անգործ մարդիկների
թիւը շատացրել:

Աղէքսանդրապօլից 20 վերստ հեռու մենք նորից ելանք Արագածի ստո-
րոտը և մտանք Երազայ դաւառը: Այս տեղի գիւղերում նոյնպէս ու-
սումնարաններ չկան, ժողովուրդը հարուստ է և ցանկութիւն ունի կը-

թել իւր զաւակները: Մենք պատահեցանք Մուսուխլու անունով Հայ—
կաթողիկէների մի գիւղի, որտեղ կայ երեք քահանայ և մի ծխական դըպ-
րոց: Այս գիւղի ժողովուրդը համեմատաբար հիւրասէր և հետաքրքիր է
միւս գիւղերի բնակիչներին: Նոցանից շատ քիչերը իրենց ֆրէշէ էին ա-
նուանում, իսկ մեծ մասն Հայ—կաթողիկէ էին կոչում իրենց: Արագածի
այս հողմերումն էլ գետ չկայ, բայց առատ անձրևներից խոտը շատ է, օլը
մաքուր և ժողովուրդը խիստ անողջակազմ: Հրաւիրում եմ տեղական
Յաջորդի ուշադրութիւնը այս գիւղերի գրութեան վերայ: Այս տեղից
մենք անցանք զանազան Հայոց և Պարսիկների գիւղերով, որոնք ոչնչով
նշանաւոր չեն և ժամը 8 ին առաւօտեան հասանք մեր օթեանը: Պարեւոր
է յիշել, որ Անւոյ վանահայրը ասում էր, մտադիր են այն տեղ հիմնել
մի ուսումնարան շրջակայ գիւղերի երեխաների համար: Այս կլինի սկիզբ
Անւոյ տաճարներում այգիստանի մշակելու և ամեն խոհուն Հայի սե-
պուհ պարտականութիւնն է օգնել այս վեհ գաղափարի իրագործմանը:
Թող այս գործն էլ անցնէ մեր ծովածաւալ ազգասէրների գործունէու-
թեան ճրագրի մէջ:

Ե ԵԱՆՅ.

Խաղաղութիւնս հետեւեալ յայտարարութիւնը ստացաւ Կ.
Պօլսոյ Հայոց Միացեալ Ընկերութեան Տնօրէն Ժողովից, որը
ահպ ուրախութեամբ կհրատարակեմք, դարձուցանելով սորա
վերայ մեր Ազգայնոց ուշադրութիւնը:

Յ Ա Յ Տ Ա Ր Ա Ր Ա Ի Թ Ի Ի Ն

ՏՆՕՐԷՆ ԺՈՂՈՎՈՅ ՄԻԱՅԵԱԼ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ.

Հայոց Միացեալ Ընկերութեանց Նորընտիր Տնօրէն Ժողովն իւր պաշտօնն ստանձ-
նեց լիակի դիտակցութեամբ, այն մեծ պատասխանատուութեան եւ ծանր պար-
տուց որք իւր պաշտաման կարեւորութենէն կը ծաղկն:

Դա ամեն բանէ առաջ, իրեն յանձնուած դործին վրայ խորին յարգանքով կը
նայի եւ վարժեր Թէ դառնի իւր խնամոց յանձնուած շահերէն աւելի նուիրական
շահեր: Կը նկատէ Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնք իրենց նպատակն եւ արդեանց
մէջ իբրեւ ամենէն կարեւորն այն հաստատութեանց որք ցայսօր երեսն եկան
Ազգին մէջ, զի չէ կարելի ուրանալ Հայ ժողովրդեան համար կրթութեան անճրա-
ժեշտ պէտքն ու բարձրագոյն օգտակարութիւնն, եւ զի այսօր Հայաստանի եւ Կի-
լիկիոյ մէջ 28 վարժարանք նոցա ինամոց ներքեւ, սրտի եւ մտաց սնունդ կը մա-
տակարարեն հաղաբաւոր Հայ մանուկներու: Դիտէ այն բարձր դիրքն յարում կը
գտնուին այսօր Միացեալ Ընկերութիւնք Ազգին առջեւ, զիրք շատ տուին նոցա
ամենուտ յայտնուած մի քնդհանուր համակրութիւն եւ այն Հայրապետական հո-
վանին զօր տարածեցին նոցա վերայ Դարին Վեհափառութիւն Տ. Տ. Դէորդ Գ. Ս.
Կոնստանդնուս եւ Դարին Բարձրաշնորհ Արքայութիւն Տ. Դերոսէ Ս. Արքեպիսկոպոս
Պապիաքըն:

Նորընտիր Տնօրէն Ժողովոյ պարտքն պիտի լինի ուրեմն ջանալ ոչ միայն պահ-
պանել Ընկերութեան ձեռնարկներն այլ եւ իրաց աւելի բարեկարգ ուղղութիւն մի
տալ եւ երանական ու կրթական տեսակետով զարդացնել այս բարեգործ հաստա-
տութիւն:

Առ այս իբրեւ առաջին աստիճանի կարեւորութիւն ունեցող կէտ, պիտի աշխատի Ընկերութեան կեդրոնական Ժողովոյն եւ իւր մէջ ներդաշնակութիւնն անվար պահել: Իւր կազմութիւնն արդէն ծնունդ եղած է միաբանասէր ոգւոց, եւ իւր զործողութեանց մէջ հետ առաջնորդուելով միեւնոյն ոգիէն կը յուսաւ որ ոչ եւս պիտի տայ հետեւ տկուրութեանց:

Տնօրէն Ժողովն կը փափարի զօրութեանց համախորութիւն տեսնել ոչ միայն երեսփոխանական մարմնայն, ոչ միայն Ընկերութեան Անդամոց, այլ եւ բոլոր Ազգին մէջ: Արքան ընդարձակ է այն դաշտն զոր ընկերութիւնն կոչուած է մշակել, այնքան եւս ընդարձակ պարտքի փնել այն աշակերտեան շրջանակն յորմէ՝ Ընկերութիւնն պէտք ունի շրջապատուելու: Հարկ է որ անծնիւր երեսփոխանի, անծնիւր Անդամի եւ անծնիւր ազգային անհատի պարտքն լինի խրոփանքն նպատակ Ընկերութեան հիմնադրութեան եւ յառաջացման: Հարկ է խորհել մի անխախտ հիման վրայ դնել Ընկերութեան զործն, հաստատուն դրամագրութիւնի ստեղծել նորա հիմնադրութեանց իրարանջիւրին համար եւ աճեցնել անշուշտ սոցա թիւն, — զի ընդարձակ են պէտք Հայրենեաց լուսաւորութեան, եւ կարեւոր բարենորոգումներ զործադրել նոցա մէջ:

Ախացեալ Ընկերութիւնը դեռ իրենց որդանին մէջ են գրեթէ. դեռ չեն կարող հաստատուն քայլեր առնուլ եւ առանձին դնալ, եւ դեռ չեն անցուցած այն հասակն ուր իրենց զոյաւթիւնն աւելի դիւրաւ կրնայ փառնալով: Ուստի եւ հիմայ մանաւանդ պէտք ունին հզօր աշակերտութեան եւ մեծամեծ նպատակի, հիմայ մանաւանդ կարեւոր է մի մեծ ուսումնասիրական շարժումն յօգուտ այս քաղաքակրթիչ ձեռնարկին:

Դժբաղդաբար, սակայն տնօրէն Ժողովն կը տեսնէ որ հաստիճից ազգիւրբ երթալով նուազած են, նպատար յոյժ ցանցատ, նուիրատուոց սպառումն տկար կը քայլէ եւ նոյն խակ ամառվմարներու զանձումն կը դժուարանայ եւ պահանջք կը դիտուին այսպէս խտտոր համեմատութեան մի մէջ դրուելով հասոյթը ծախսոց հետ, որք կաճեն բազմապատիկ պիտոյից առջեւ:

Ապա Տնօրէն Ժողովն, ամեն Անդամի եւ ամեն Հայու խորին ուշադրութեան յանձնելով իրաց այս վիճակն, հրաւեր կը կարգայ հասարակաց նպատակից եւ ձեռնարկութեան, հարուստին սակոյն եւ աղքատին լուսային, որք անտարակոյս, չեն կարող մի աւելի սուրբ եւ արդիւնաւէտ նպատակի զործածուիլ:

Հրաւեր կը կարգայ բոլոր Անդամոց, որպէս զի բաժնիներու վճարումն չհետաձգեն, եւ եթէ կարելի է, յաւելուն եւ յորդորեն զայս բաժանորդել Ընկերութեան:

Հրաւեր կը կարգայ ի սփիւռս աշխարհի ցրուեալ ամեն Հայոց, Մասնաճիւղեր կազմելով փութալ զործակցել Հայրենեաց լուսաւորութեան եւ արդիւնաւոր տալ փորձն այն մեծ սկզբան թէ ամեն երկիրներու Հայք համերաշխ են միմեանց: Դա հրաւեր կը կարգայ մասնաւորապէս Հայ երիտասարդութեան, զի այս ուսումնաստարած Ընկերութիւն երիտասարդութեան յղացումն եւ զործն է:

Լուսաւորութեան այս մարդասիրական զործն արժանի է որ շարժէ ամեն օրտեր, շահն ամեն համակրութիւններ, բանայ ամեն քաղցր եւ յարուցունէ մեծ բարեբարներ, յինքն ձգելով ազգաւէր եւ բարեպաշտ սղիներու հարուստ նուէրներն ու կտակներն:

Տնօրէն Ժողովն լրացրաց միջոցաւ առժամայն պիտի ծանուցանէ երախտագիտութեամբ ամեն նուիրատուի եւ ամեն նոր Մասնաճիւղի անդամոց անուններն եւ պարբերաբար սեղեկութիւններ պիտի հաղորդէ Ընկերութեան ելմտական եւ կրթական վիճակն վրայ: Դա ժողովրդէն կրամ խնդրած, միջոցին, կը հրաւիրէ զայն իրեն հաղորդել իւր խորհուրդներն եւ տեսողութիւնն ալ, որք եթէ օգտակար եւ արդար դասուին, իւր կողմէն զործադրութեան պիտի դրուին անմիջապէս:

Տնօրէն Ժողովն փառանք է որ իւր այս տրամադրութիւնը պիտի պնդատուին Ազգին կողմէ, եւ թէ, իւր հրաւերին անգնելի չմտալով, ամեն կողմէ օղակաւորութեան ձեռքեր պիտի կարկատեն եւ զան զօրացնել իւր ջանքերն, զորս չպիտի խնայէ ընտել Ընկերութեան զործին կանոնաւոր եւ արդիւնաւոր ուղղութեան եւ տակաւ զարգացման համար:

(Կնիք եւ ստորագրութիւնը ի դիմաց Տնօրէն Ժողովոյ Անդամաց Ընկերութեանց):

Կոտայի մարտի 29 Յունիս, 1884: